

Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

**Факультет міжнародних відносин
Кафедра міжнародних економічних відносин**

Шамборовський Григорій

ФІЛОСОФІЯ БІЗНЕСУ

Навчально-методичні рекомендації до вивчення курсу

для магістрів факультету міжнародних відносин, спеціальності — 292 “міжнародні економічні відносини”, спеціалізації — “міжнародний менеджмент”.

Львів
ЛНУ ім. Івана Франка
2021

УДК 330.12; 658
ББК 87 (075)
Ш-19

Затверджено на засіданні кафедри міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 6 від 14 грудня 2022 р.).

Шамборовський Г. О.

Філософія бізнесу : Навчально-методичні матеріали до вивчення курсу. /

Г. О. Шамборовський. — Львів. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. — 56 с.

У навчально-методичних матеріалах розглянуто суть, основи та еволюцію філософії бізнесу та менеджменту, їхні гносеологічні та онтологічні, історичні передумови та концепції підприємницької діяльності та управління людьми, сучасні напрями розвитку міжнародного бізнесу та менеджменту, основні принципи та функції досягнення успіху у бізнесі та менеджменті.

Для працівників навчальних закладів і наукових установ, студентів факультету міжнародних відносин, а також фахівців з міжнародних економічних відносин, міжнародного бізнесу, міжнародного менеджменту і державного управління.

Навчально-методичні матеріали підготовлено на основі — Герасимчук А. А. Філософські основи менеджменту і бізнесу : Навч. посіб. / А. А. Герасимчук, З. І. Тимошенко, С. В. Шейко; Європ. ун-т. – К., 2006. – 111 с.

Адреса кафедри міжнародних економічних відносин: вул. Січових Стрільців 19,
кімн. 305, Львів 79000, тел. +38 (032) 239-47-81,
<https://intrel.lnu.edu.ua/departament/mizhnarodnyh-ekonomichnyh-vidnosyn>

Зміст

1. Опис навчальної дисципліни.....	4
2. Загальні положення щодо вивчення дисципліни.....	5
3. Програма навчальної дисципліни “Філософія бізнесу”.....	7
4. Зміст лекції та практичних занять.....	8
5. Теми рефератів, доповідей, презентацій.....	54
6. Рекомендована література та використані джерела.....	56

1. Опис навчальної дисципліни.

Назва змістових модулів і тем	Кількість годин			
	Усього	У тому числі		
		л	п	ср
Змістовий модуль 1. Сутнісні характеристики філософії бізнесу та формування управлінських концепцій в період V ст. до н. е. – XVIII ст.				
Тема 1. Філософія менеджменту і бізнесу.	8	2	2	4
Тема 2. Суть, методи та форми управління суспільством в античній філософії.	8	2	2	4
Лекція 3. Принципи та функції управління людьми у філософії Середньовіччя та Відродження.	8	2	2	4
Лекція 4. Розвиток методів управління суспільством в філософії Нового часу та Просвітництва.	8	2	2	4
Разом – зм. модуль 1	32	8	8	16
Змістовний модуль 2. Розвиток філософії бізнесу та менеджменту в період XIX-поч. XXII ст.				
Лекція 5. Концепції управління суспільством в класичній німецькій філософії.	8	2	2	4
Тема 6. Проблема свободи волі в діяльності менеджера і бізнесмена.	8	2	2	4
Тема 7. Раціоналізм і інтуїтивізм як філософська основа сучасного менеджменту і бізнесу	8	2	2	4
Тема 8. Філософія успіху керівника та підприємницької діяльності.	8	2	2	4
Разом – зм. модуль 2	32	8	8	16
Усього годин	64	16	16	32

2. Загальні положення щодо вивчення дисципліни.

Навчальна дисципліна “Філософія бізнесу” спрямована на збагачення й розширення гуманітарної підготовки студентів, формування творчої активності майбутніх управлінців, керівників, менеджерів. Здобутки світової та вітчизняної філософсько-економічної думки допомагають зрозуміти соціальні, технологічні, наукові засади економіки, бізнесу та менеджменту; розкрити зв’язок між економічним, політичним та культурним вимірами суспільного життя. Філософія бізнесу розглядає такі феномени економічного життя, як власність, праця, гроші, успіх, багатство, добробут тощо. Вона вивчає процеси історичної трансформації економічної реальності та людину як суб’єкта господарської діяльності на різних етапах розвитку світової економіки.

Метою курсу є висвітлення низки питань, що пов’язані з філософським осмисленням бізнесово-підприємницької діяльності у соціокультурному та історичному контекстах. Цілями курсу є формування навичок бізнесової діяльності – ефективних комунікацій та провадження “власної справи”.

Завдання навчальної дисципліни:

- розглянути теоретичні та методологічні основи організації управління як соціального процесу;
- ознайомити студентів з управлінням як особливою формою соціальної діяльності людини в суспільстві;
- з’ясувати сутність, природу, характер соціального управління, розкрити закономірності його функціонування в суспільстві;
- сформувати уміння та навички методологічного аналізу управлінської діяльності;
- проаналізувати гносеологічні засади управління як пізнавального процесу;
- визначити місце і роль керівника в управлінському процесі.

Після завершення курсу студент повинен:

Знати:

- предметні та методичні засади філософії бізнесу та її місце в системі філософського знання; - специфіку філософського осмислення бізнесово-підприємницької діяльності;
- історичні контексти генезису цивілізованих бізнесових відносин та їх передумови;
- принципи і форми раціоналізму як основу теорії і практики вільного підприємництва;
- механізм впливу цінностей культури на цивілізаційну компоненту бізнесу;
- історичне значення економічного лібералізму у формуванні сучасних товарно-ринкових відносин;
- основні характеристики бізнесового типу особистості;
- зміст і форми впливу бізнесу на соціально-економічні модернізації суспільства;
- екзистенційно-феноменологічні аспекти бізнесу;
- роль бізнесу у трансформаційних процесах суспільства постмодерну.

Вміти:

- виокремити предметно-методичну особливість філософії бізнесу у її відмінності від його конкретно- наукового розуміння;
- здійснити кваліфікований аналіз статусу бізнесу в умовах античності, середньовіччя, Нового часу і сучасності;
- обґрунтувати світоглядно-методологічне значення раціоналізму як основи цивілізованого підприємництва;
- диференціювати цінності культури залежно від їх впливу на розвиток бізнесу;
- проаналізувати принцип лібералізму в контексті генезису цивілізованого підприємництва;
- експлікувати особистісні, екзистенційно-феноменологічні і ціннісно-сміслові аспекти бізнесу;
- розкрити причини інноваційного характеру бізнесу у трансформаційних процесах суспільства;
- окреслити головні тенденції становлення бізнесу майбутнього;
- створити бізнес концепцію власного підприємства;
- вести ділові переговори;
- укладати угоди та контракти.

3. Програма навчальної дисципліни.

3.1. Теми лекцій та практичних занять

Тема 1. Філософія менеджменту і бізнесу.

- 1.1. Предмет, суб'єкт та структура філософії менеджменту і бізнесу.
- 1.2. Мудрість та історичні форми цього поняття.
- 1.3. Філософські основи менеджменту і бізнесу.

Тема 2. Суть, методи та форми управління суспільством в античній філософії.

- 2.1. Проблема управління в Піфагорійському союзі.
- 2.2. Філософські тлумачення управління Сократа.
- 2.3. Класифікація форм державного управління згідно філософії Платона.
- 2.4. Методологічні основи управління в філософії Арістотеля.

Лекція 3. Принципи та функції управління людьми у філософії Середньовіччя та Відродження.

- 3.1. Роль християнства в управлінні суспільством в часи Середньовіччя.
- 3.2. Секуляризація управлінських функцій в філософських поглядах мислителів Відродження.

Лекція 4. Розвиток методів управління суспільством в філософії Нового часу та Просвітництва.

- 4.1. Становлення емпіризму та раціоналізму в системі управління в XVII-XIX ст.
- 4.2. Розвиток соціально-утопічних концепцій управління в XVII-XIX ст.
- 4.3. Реформаторські погляди та дії Р. Оунена у сфері управління людьми.

Лекція 5. Концепції управління суспільством в класичній німецькій філософії.

- 5.1. Кантівське розуміння системи управління людьми.
- 5.2. Управління в фіхтеанській філософії дії.
- 5.3. Система "керівник-підлеглий" в філософії Г. Гегеля.

Тема 6. Проблема свободи волі в діяльності менеджера і бізнесмена.

- 6.1. Поняття свободи, її онтологічні, гносеологічні та соціальні виміри.
- 6.2. Види свободи згідно Е. Фромма.
- 6.3. Особливості розуміння свободи діяльності людини в екзистенційній філософії.
- 6.4. Визначення свободи з позицій раціоналізму та ірраціоналізму.

Тема 7. Раціоналізм і інтуїтивізм як філософська основа сучасного менеджменту і бізнесу

- 7.1. Причини раціоналізації менеджменту і бізнесу в умовах сьогодення.
- 7.2. Інтуїтивне мислення в діяльності менеджера і бізнесмена.
- 7.3. Сутність раціонально-інтуїтивних дій менеджера і бізнесмена.
- 7.4. Прагматичний метод управління.

Тема 8. Філософія успіху керівника та підприємницької діяльності.

- 8.1. Принципи, правила успіху менеджера. Риси характеру, які визначають успішність керівника.
- 8.2. Типові помилки менеджера в управлінні людьми.
- 8.3. Етичні норми управління колективом.

4. Зміст лекцій та практичних занять.

Тема 1. Філософія менеджменту і бізнесу.

1.1. Предмет, суб'єкт та структура філософії менеджменту і бізнесу.

1.2. Мудрість та історичні форми цього поняття.

1.3. Філософські основи менеджменту і бізнесу.

“Предмет” у філософії — це те, на що спрямовані думка або дія суб'єкта. У філософії бізнесу — це успіх, ефективна і прибуткова підприємницька діяльність. Суб'єкт — це особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство загалом, що здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне й духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності. У філософії бізнесу головний суб'єкт це особа підприємець.

Суб'єктивізм не визнає того факту, що об'єкт існує незалежно від суб'єкту. Крайнім його проявом є соліпсизм, який стверджує, що не існує нічого поза межами власного. “Я тут і зараз”. “Мій розум — єдина річ, яка існує”.

Мудрість (грец. Σοφία, Софія) — володіння знанням, розумінням, досвідом, обачністю та інтуїтивним розумінням включно зі здатністю також вживати ці якості.

Мудрість розглядається, як розсудливе та грамотне застосування знання/інтелекту. Великий, глибокий розум, що опирається на життєвий досвід. Здатність знаходити рішення різних проблем, в тому числі життєвих, опираючись на свій і чужий досвід, уникаючи часом безпосередніх логічних операцій і розуміння онтології¹ того що відбувається.

В античну добу мудрість трактували через призму міфології та філософії. У давньогрецькій міфології Зевс, проковтнувши свою першу дружину Метиду, що уособлювала мудрість (приймавши, таким чином, її, Метиду, в себе), отримував від неї сповіщення добра і зла — “що зло і що благо”. “Бути мудрим є найвища чеснота; мудрість полягає в тому, щоб говорити *істину* і узгодити з нею свої дії, задавати питання природі, щоб дізнатися істину” — Геракліт.

В Давній Елладі слово “софос” мудрець було пов'язане з ремеслом, практичним умінням — слово “мудрий” (той що вміє щось зробити) вживалося подібно до слова “розумний”.

Античні філософи приділяли велике значення мудрості: саме слово “філософія” (грец. φιλοσοφία) означало “любов до мудрості”.

Елліни вважали мудрість найвищим благом: “Мудрий людині вся земля відкрита”. “У мудрості закладено суть і мета життя” — Арістотель.

У римській міфології уособленням мудрості була Мінерва (пізніше ототожнена з грецькою богинею — Афіною або Атеною). Етруски шанували її в тому числі як покровительку корисних відкриттів та винаходів. Головне свято на честь Мінерви — Квінкатрії, що проводилися з 19 по 24 березня, — було святом ремісників і художників, а також школярів, які під час свят звільнялися від занять і, тоді ж, приносили своїм вчителям плату за вчення — *minerval*. Символом Мінерви була сова, яку вважали символом мудрості, оскільки цей птах здатний бачити у темряві.

¹ Онтологія (лат. ontologia від дав.-гр. ὄν, род. в. грец. ὄντος — суще, те, що існує і грец. λόγος — учення, наука) — вчення про буття, розділ філософії, у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого.

Очевидно, що людина, яка здатна засвоювати знання та навички, накопичувати факти, доводити доцільність застосування власного досвіду іншим людям з метою поліпшення їхнього становища чи задоволення потреб вважається мудрою (розумною).

Бізнес (також відомий як підприємство або фірма) є організацією, що бере участь в торгівлі товарами чи послугами споживачам. Бізнес-компанії переважають в ринковій економіці, де більшість з них приватні і започатковані з метою одержання прибутку для збільшення багатства їх власникам. Компанії також можуть бути “не для прибутку” або державними корпораціями.

Поняття “підприємець” з’явилося вперше у Франції в XIII ст. і походить від французького “*entrepreneur*” (антрепреньор, підприємець) — посередник, від дієслова “*entreprendre*” — робити, затівати. Використовувалося це поняття в двох значеннях: 1) так називали осіб, відповідальних за виконання великомасштабних будівельних або виробничих проектів; 2) так називали організаторів парадів і музичних вистав. З XV ст. французький термін “*entreprendre*” трансформується в англійське — “*enterprise*”, що має три значення: 1) складний, ризикований проект або справа (діло); 2) готовність до активних дій, ініціативність; 3) спільне господарське підприємство; різновид бізнесу; постійна спрямована діяльність.

Англійські вчені-економісти Адам Сміт (1723-1790) і Девід Рікардо (1772-1823) описували економіку як саморегулюючий механізм. Підприємець заради реалізації певної комерційної вигоди і отримання прибутку “йде на ризик”, оскільки вкладення капіталів в ту чи іншу справу завжди містять в собі елемент ризику. Підприємницький прибуток і є, на думку Сміта, компенсація власнику за ризик. Він характеризував це поняттям “економічна людина”, яке відповідає характеристикам раціональної (розумної) поведінки.

Д. Рікардо вбачав в бізнесі абсолютний, вічний і природний спосіб виробництва, а підприємницьку діяльність розглядав як обов’язковий елемент ефективного господарювання.

Альфред Маршалл (1842-1924) першим додав до трьох класичних чинників виробництва (землі, праці, капіталу) четвертий — організацію (*підприємницький хист*, здатність людей до підприємництва).

Фрідріх Хайек (1899-1984). На його думку, сутність підприємництва — це пошук і вивчення нових економічних можливостей, характеристика поведінки, а не вид діяльності.

Марксизм. Згідно з дослідженнями німецького вченого Карла Маркса у праці “Капітал”, основу прибутку становить додаткова вартість, яку підприємець привласнює в формі результату “роботи” його капіталу, а не купує в робітника. Тому бізнес — суперечливе явище, здатне породити і породжує різноманітні конфлікти в суспільстві, і, таким чином він виступає небажаним компонентом життя людей в цілому.

Теорія авансового капіталу. Вона є протиставленням попередньої точки зору. Відповідно до неї, підприємець ризикує, виплачуючи заробітну плату робітникам і купуючи нову сировину, при цьому не реалізувавши ще свою продукцію.

Інституціоналізм. Інституційне напрямком економічної думки склалося в перші десятиліття XX в. (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл). Вони представляли три найбільших напрямки: соціально-психологічний, соціально-правове та інституційно-статистичне. Відповідно до цього підходу, промисловість і бізнес представляють собою дихотомію (перше — це джерело змін і прогресу, а друге - фактор, який протидіє йому).

Менеджмент (або “управління”) — це процес планування, організації, приведення в дію та контроль організації з метою досягнення координації людських,

фінансових, природних і технологічних ресурсів, необхідних для ефективного виконання завдань.

Згідно тлумачення Анрі Файоля (1841-1925), “управляти — це прогнозувати і планувати, організовувати, командувати, координувати і контролювати” (функції менеджменту). Анрі Файоль — французький гірничий інженер, теоретик і практик менеджменту, засновник адміністративної (класичної) школи управління.

Принципи управління за Файолем:

1. Поділ праці — передоручення працівникам окремих операцій і, як наслідок, підвищення продуктивності праці, з огляду на те, що персонал отримує можливість зосередження своєї уваги. 2. Влада і відповідальність — право віддавати накази повинно бути врівноважено відповідальністю за їх наслідки. 3. Дисципліна — необхідність дотримання правил, встановлених всередині організації. Для підтримки дисципліни необхідна наявність на всіх рівнях керівників, здатних застосовувати адекватні санкції до порушників порядку. 4. Єдиноначальність — кожен працівник звітує тільки перед одним керівником і тільки від нього отримує розпорядження. 5. Єдність дій — група працівників повинна працювати тільки за єдиним планом, спрямованому на досягнення однієї мети. 6. Підпорядкованість інтересів — інтереси працівника або групи працівників не повинні ставитися вище за інтереси організації. 7. Винагорода — наявність справедливих методів стимулювання працівників. 8. Централізація — природний порядок в організації, що має керуючий центр. Ступінь централізації залежить від кожного конкретного випадку. 9. Ієрархія — організаційна ієрархія, яка не повинна порушуватися, але яку, в міру можливості, необхідно скоротити, щоб уникнути шкоди. 10. Порядок — певне місце для кожної особи і кожна особа на своєму місці. 11. Справедливість — повага і справедливість адміністрації до підлеглих, поєднання доброзичливості та правосуддя. 12. Стабільність персоналу — плинність кадрів послаблює організацію і є наслідком поганого менеджменту. 13. Ініціатива — надання можливості прояву особистої ініціативи працівникам. 14. Корпоративний дух — згуртованість працівників, єдність сили.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке предмет та суб'єкт у філософії бізнесу?
2. Чим є мудрість у філософському значенні?
3. Що таке бізнес і які його синоніми?
4. Поясніть поняття “підприємець”.
5. Що таке прибуток?
6. Назвіть чинники підприємницької діяльності (фактори виробництва).
7. Що таке менеджмент (управління, керування)?
8. Які принципи управління людьми (колективом) згідно А. Файоля?

Тема 2. Суть, методи та форми управління суспільством в античній філософії.

2.1. Проблема управління в Піфагорійському союзі.

2.2 Філософські тлумачення управління Сократа.

2.3. Класифікація форм державного управління згідно філософії Платона.

2.4. Методологічні основи управління в філософії Арістотеля.

Античність — це особливий період в історії всіх народів Середземномор'я. Він починається у VIII ст. до н. е. з формуванням грецьких міст-держав Спарти, Афін, з піднесенням Карфагена, заснуванням Рима, із проведенням перших олімпіад, а закінчується в V ст. н. е. падінням Західної Римської імперії. Для античності характерне поєднання, співіснування різних політичних і економічних моделей та укладів. В цей час,

в різних частинах басейну Середземномор'я було випробувано демократію і деспотію, правління кращих — аристократія і багатих — олігархія, щоб поєднати республіканські та монархічні елементи правління, принципат, військові й адміністративно-бюрократичні системи правління. Економіку античності будували землевласники, раби, торговці та ремісники.

Основні поняття періоду:

- натуральне господарство — тип господарства, за якого продукти праці виробляються для задоволення власних потреб, а не для продажу;
- рабство — раби на правах молодших домочадців виконують найбільш важкі і неprestижні роботи по господарству. Існували два типи рабовласницьких господарств: 1) приватна рабовласницька вілла (від лат. *Vicus* — село, селище), яку обслуговує 20-25 рабами. Для ведення спеціалізованого господарства застосовувалася проста кооперація праці, 2) латифундії (від лат. *Latus fundus* — велике маєток), тобто рабовласницькі маєтки плантаційного типу, на яких працювали тисячі рабів;
- свобода заповіту — самостійність та незалежність прийняття заповідачем рішень, що стосуються самого акту заповіту як такого і змісту заповідальних розпоряджень, які не можуть розцінюватися з точки зору справедливості, доцільності, мотивованості та інших критеріїв обґрунтованості прийнятих заповідачем рішень.

У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи.

Перший етап охоплює VII-VI ст. до н. е. Його називають натурфілософським, або рання класика. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту.

Другий етап — висока класика. Він охоплює V-IV ст. до н. е. В цей період відбувається антропологічний поворот у грецькій філософії — чітко помітна тенденція теми людини в системі інших проблем.

Давньогрецький філософ **Піфагор** (570-497 до н. е), відомий, насамперед, завдяки теоремі Піфагора², засновник Піфагорійського союз (філософська школа — Піфагореїзм) доводив, що всі суспільні явища визначені світоглядними ознаками, на основі певних філософських трактувань, переконань, ідей, концепцій. Піфагор стверджував, що міжособистісні взаємини завжди ґрунтуються на принципах “панування” і “підкорення”. Ці природні процеси можуть мати зовнішні причини, визначені законами, звичаєм, традиціями і внутрішній характер — відчуття переваги однієї людини над іншою. Однак в обидвох випадках, спільними є природні сили, які штовхають людину до управління і підкорення, оскільки з одного боку — відчувають необхідність підкорення своєї волі космічному порядку, а з іншого — змушені протидіяти розпаду енергетичних систем задля збереження і відтворення власного життя.

Піфагорійці, у свій час, вважалися містичними, їхні вчення наповнені символізмом і таємничістю. Однак, сьогодні, знаменита піфагорейська теза: "Все є число" не видається чимсь неосяжним. Усі сучасні інформаційні технології побудовані згідно цієї ідеї, яка трансформувалася в парадигму, а в окремих випадках в — константу і максимум, наприклад, зараз відбувається так звана діджиталізація (оцифрування) усієї доступної людуству інформації, відтак і суспільних відносин.

² “У прямокутному трикутнику площа квадрата, побудованого на гіпотенузі, дорівнює сумі площ квадратів, побудованих на катетах”. Відповідно, в алгебраїчній інтерпретації теорему можна сформулювати так: “У прямокутному трикутнику сума квадратів катетів дорівнює квадрату гіпотенузи”.

Піфагорійці наголошували на глибинній суті процесів буття і вважали, що керівники повинні мати відповідне надприродне покликання та раціональний склад мислення. Згідно Піфагора — люди не здатні нормально жити, якщо вони не організовані і структуровані певним чином та відсутні ті, хто бере на себе відповідальність за управління суспільством і його структурами. Якщо людина підпорядковується такій особі, то цим самим вона підпорядковується Логосу.

Логос — термін західної філософії, релігії, психології та риторики. З давньогрецької мови буквально означає “слово”. Вживається передусім у значеннях власне слова, науки, закону, надприродного світового розуму (порядку). Часто під логосом розуміється раціональне, логічне знання, яке протиставляється міфу як знанню ірраціональному і прийнятому на віру. У логіці, логос — це здатність робити умовиводи, знаходити причинно-наслідкові зв'язки. У східних філософіях йому аналогічні дао³, а також — дгарма⁴.

Геракліт (544-483 д. н. е.), погоджувався з Піфагором у тому, що управління людьми передбачає наявність у керівника високих моральних (космічних) якостей, а саме: доблесті, інтелекту, благородства. Він чітко стверджував, що управляти суспільством мають аристократи, оскільки — володіють природним і суспільним правом за походженням і відповідним вихованням. Геракліт вважав, що аристократи — це високоякісна верства суспільства, якій з дитинства закладають почуття шляхетності, гідності, орієнтації в суспільних ситуаціях. Ці люди ліпше ніж від представники інших суспільних груп (класів) підготовлені до управління. Аристократи — вже готові керівники, інших ще потрібно довго вчити науці управління. “Для мене, — заявляв Геракліт, — один вартий десяти тисяч, якщо він ліпший”. “Ліпшими” давньогрецький філософ вважав представників аристократичних династій.

Геракліт — автор відомих виразів: “Усе плине, усе змінюється” та “Не можна двічі ввійти в одну і ту саму річку (двічі в одну річку не ввійдеш)”.

Сократ (469-399 д. н. е), давньогрецький філософ і загадковий геній, народився в Афінах. Хоча його батьки не були знатного роду: батько — каменярь і скульптор, мати — акушерка (повитуха), вони забезпечили сина освітою. Перш ніж присвятити своє життя філософії, Сократ протягом багатьох років працював каменярем. Був двічі одружений і мав трьох синів, яким приділяв мало уваги. Кілька разів брав участь у військових кампаніях, захищав рідне місто.

Сократа вважають першим публічним грецьким філософом, який проводив свої філософські заняття не в школах, а на вулицях міста, і для різних соціальних і майнових класів: торговців, солдат, ремісників, аристократів, а також для бідних і безхатченків.

Сократ перший відомий філософ, що звернув увагу не на дослідження суті навколишнього світу, а на пізнання людини (“перший антропоцентрист⁵”). Сократ розглядав людину, перш за все як моральну істоту, а головним предметом своїх бесід робив етичні питання про те, як треба жити. Сократ вважав, що головним завданням філософії є зрозуміння людиною самої себе, своєї душі, вчинків, а вже потім — пізнання

³ Дао, Тао (кит. 道, буквально — шлях) — поняття давньокитайської філософії, яке означало: в теорії пізнання — “шлях” природи, її закономірність; в етиці — сенс життєвого шляху людини, етичну норму; в логіці — підставу, засновку (основу), аргумент.

⁴ Дгарма, дхарма — релігійно-філософська категорія “універсального Закону” або “правила” в індуїзмі та буддизмі. Дхарму можна описати як сукупність встановлених норм і правил, дотримання яких необхідне для підтримки космічного порядку (руху атомів, думок, зірок, тощо). Поняттю дхарми важко знайти еквівалент.

⁵ Антропоцентризм — вчення, згідно якого в центрі світу — людина, тобто все повинно сприйматись через контекст людини.

світу. Найвідоміші його учні та послідовники: Антисфен, Аристипп, Ксенофонт і Платон. Критичне мислення, вільнодумство Сократа, його погляд на особистість і суспільство, сприяли загальному натхненню та ентузіазму, однак спричинили невдоволення серед консерваторів та духовенства, які в остаточному підсумку й довели його до суду та страти. У 399 р. д. н. е. відбувся судовий процес, на якому 70-ти річний Сократ був визнаний винним в тому, що він “відмовляється визнавати богів, визнаних державою”, і “розбещує молодь”.

Йому було запропоновано сплатити штраф або бути вигнаним з міста, проте він відмовився, посилаючись на те, що таким чином визнав би провину. Тому суд постановив привести страту в дію: Сократу дали випити чашу з отрутою.

Відомі афоризми Сократа:

- Будьте тим, ким хочете бути.
- Будь-якими засобами одружіться: якщо у вас буде чудова дружина, ви станете щасливим; якщо погана — станете філософом.
- Єдина справжня мудрість знаходиться в знанні того, що ви нічого не знаєте.
- Єдине хороше — це знання, а єдине зло — невігластво.
- Заговори, щоб я тебе побачив.
- Задоволеність — це природне багатство, надмірна розкіш — це штучна бідність.
- Знання кращі за багатства, адже одне скороминуще, а інше — вічне.
- Знання не є розум.
- Знати — це усвідомлювати, що ви нічого не знаєте. У цьому є суть істинного знання.
- Іноді ви зводите стіни не для стримування людей, але для того, щоб побачити, хто наважиться їх зруйнувати.
- Мудрість починається з подиву.
- Навчання — це розпалювання полум'я, а не наповнення ємності.
- Пізнай самого себе.
- Силою можна нажити ворога, але не друга.
- Сильні уми обговорюють ідеї, посередні уми обговорюють події, слабкі ж уми обговорюють людей.
- Те, що ми знаємо, — обмежено, а що не знаємо, — безмежне.
- Той, хто не задоволений тим, що має, не буде задовольнятися і тим, що хотів би мати.
- Треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти.
- У справжньої дружби немає ніякої різниці між давати і брати.
- Хто хоче — шукає можливості, хто не хоче — шукає причини.
- Щоб знайти себе, пізнавайте себе.
- Я знаю тільки те, що нічого не знаю.
- Я не афінянин, не грек, я громадянин світу.
- Як багато є на світі речей, які мені не потрібні.
- Яка людина, будучи рабом задовольнений, не зіпсує свого тіла і душі.

Сократ нічого не писав. Про його погляди ми знаємо від його учнів — Ксенофонта і Платона. Вихідним пунктом філософії Сократа було положення: “Я знаю, що нічого не знаю”. Суттю цього положення є твердження, що чим більше людина знає, тим ширші її горизонти, тим більше вона розуміє проблем, які вимагають свого вирішення.

Для Сократа важливим було не стільки відкриття законів буття, а перш за все вивчення поведінки людей в різних ситуаціях, щоб навчити їх жити доброчесно. Жити

по-людському, вважав він, — це діяти так, щоб не зробити боляче іншому, і, разом з тим, це цілеспрямованість, вміння не відступати від своєї мети. Людина повинна знати, що мета тоді може бути успішно реалізована, коли вона співпадає з загальною метою, яку поставило перед собою суспільство. Слід мати на увазі, зазначав Сократ, що на всіх рівнях існує певна ієрархія⁶ цілей.

Отож, під час будь-якої ділової транзакції — в торгівлі, на виробництві і т. д., потрібно спочатку ретельно визначити, як і наскільки її ціль (мета) відповідає інтересами організації (фірми), групи (інституту), а інтерес останніх — інтересам суспільства в цілому.

Сократ вчив, що причина зла — у невігластві⁷ людей. Він був переконаний, що якби всі були освічені, виховані, зла було б значно менше. Адже той, хто досягає успіху нечесними шляхами сьогодні, повинен знати, що це рано чи пізно буде виявлено і він зазнає покарання в сфері права чи моралі.

Сократ рішуче повертає філософські дослідження від вивчення Космосу (природи) до людини як духовної істоти. “Пізнай самого себе і ти пізнаєш світ” — такою є головна теза сократівської мудрості. Такі знання можна здобути в практичній зустрічі умів. Сократ принципово відмовляється від записування своїх думок, вважаючи дійсною сферою знання, мудрості живу бесіду з опонентами, живу полеміку. Саме він ввів поняття “діалектика” (вміння вести бесіду, сперечатися).

Досліджуючи проблематику людини, він ставив питання таких характеристик, як “мужність”, “розсудливість”, “доброта”, “краса” тощо. Суперечності у відповідях співрозмовників, на які вказував Сократ, свідчили про неможливість сформулювати спільний зміст понять та існування конкретно-індивідуальних значень. Проявляючи неможливість пізнання загальної істини її відносність та суб’єктивність (наприклад, чим є “краса” у розумінні красива дівчина, ваза, краєвид, свиня і т. д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: “Я вічно блукаю і не знаходжу виходу”.

Етичні погляди Сократ сформулював у трьох ключових тезах:

1. *Благом для людини є чеснота*⁸. На відміну від софістів, які вважали, що розуміння чесноти є одне у жінки, інше в чоловіка, одне в літньої людини, інше в молодій, Сократ рішуче виступив проти такої релятивістської інтерпретації об’єктивного змісту понять. Він вважав, що справедливість, відвага, панування над своїми пристрастями і т. д. є, поза всяким сумнівом, характерним для всіх людей незалежно від віку, статі, освіти.

2. *Чеснота тісно пов’язана зі щастям і вигодою*. Разом з тим, вигоду Сократ розглядав не в індивідуальному, утилітарному значенні, а як добро, яке приносить щастя не тільки окремій людині, але і суспільству в цілому.

3. *Чеснота є вираженням рівня знання*. Всяке зло є результатом неусвідомлених дій, незнання суті справи. Неосвічений управлінець більше приносить зла, ніж користі. Його дії непередбачені, думки хаотичні, алогічні, їх важко визначити через зміст загального.

Зазначимо, що концепція чеснот була чітко визначена у Давньому Римі у такому переліку:

⁶ Ієрархія (грец. *ἱεράρχία*, від *ἱερός* — священний, та *ἀρχή* — влада) — поділ на вищі й нижчі посади, чини; суворий порядок підлеглих нижчих щодо посади або чину осіб вищим.

⁷ Невігластво — це брак знань та інформації, необізнаність.

⁸ Чеснота (лат. *virtus*, дав.-гр. *ἀρετή* “арете”) — це позитивна моральна якість людини. Мораль (лат. *moralitas*) — система неофіційних уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві, практична реалізація положень якої забезпечується громадським схваленням чи осудом.

- Auctoritas — “духовний авторитет” — відчуття власного соціального стану, побудоване на досвіді, благочесті та діяльності. Вважалась необхідною для здатності магістрату для забезпечення дотримання законності та порядку.
- Comitas — “гумор” — легкість манери, ввічливість, відкритість і дружелюбність.
- Constantia — “наполегливість” — військова стійкість, а також загальна розумова і фізична витримка перед лицем труднощів.
- Clementia — “поблажливість” — великодушність, м'якість і лагідність, здатність забувати колишні провини.
- Dignitas — “гідність” — почуття гідності, особистої самоповаги і власної вартісності.
- Disciplina — “дисципліна” — вважається необхідною для військової майстерності і переваги, також асоціюється із слідуванням правовій системі, виконанню громадянських обов'язків.
- Firmitas — “завзятість” — сила духу і здатність йти до мети без коливань.
- Frugalitas — “ощадливість” — дотримання економії та простоти у житті, без скупості.
- Industria — “працьовитість” — важка праця.
- Virtus — “мужність” — доблесть, перевага, сміливість, характер, гідність. “Vir” з латинської означає “людина”.
- pietas — Ревність (Побожність).
- gravitas — Серйозність.
- religio — Благочестя (Релігійність).

Також християнські вчення і догми закликають дотримуватися чеснот в порядку святості та уникати протилежних їм смертними гріхами:

- Доброчесність (лат. castitas) — Хтивість (лат. luxuria).
- Стриманість (лат. frenum) — Ненажерливість (лат. gula).
- Щедрість (лат. caritas) — Захланність (лат. avaritia).
- Старанність (лат. industria) — Лінивство (лат. acedia).
- Терплячість (лат. patientia) — Гнів (лат. ira).
- Лагідність (лат. humanitas) — Заздрість (лат. invidia).
- Смиренність (лат. humilitas) — Гординя (лат. superbia).

У найзагальнішому визначені нам відомі такі три теологічні чесноти: Віра; Надія; Любов.

Управління людьми, вчив Сократ, є “царське мистецтво”. До нього можна допускати лише тих, хто оволодів основами усіх знань, добре вихований, має схильність до керівництва, визначається чеснотами. Справжніми царями й іншими правителями є не ті, хто тільки носить ознаки царської влади або вибраний собі подібними, чи згідно жеребкування, чи добився влади насильством, а ті, хто хоче і вміє управляти відповідно до загальноприйнятих норм і принципів не тільки в умовах конкретно взятого суспільства, але і людства в цілому.

Управлінець, вчив Сократ, може бути різного рівня — від керівника групи з кількох осіб до управителя провінцією і навіть царством, але загальною рисою всіх рівнів і рангів повинна бути доброчесність, вміння критично оцінити самого себе, прагнення до здійснення всезагального блага. Сократ був першим, хто виходячи з поняття загального, проголосив принцип універсального управлінського процесу.

Платон (427-347 д. н. е.) вперше в історії філософії зробив спробу здійснити класифікацію форм державного управління. Праці Платона — 35 діалогів і 36 листів — збережено до нашого часу і містять майже вичерпну інформацію про всі сфери його філософії.

Платон з боку батька походив з царського роду: був нащадком царя Кодра, а матір з роду Солона. Коли Платону виповнилося 20 років, він познайомився з Сократом, став його відданим учнем, сократівське бачення суспільного буття пронизує майже всі його діалоги.

В своїх працях, а особливо, в “Державі” і “Законах”, Платон створює образ ідеальної держави. Управління, вважав він, є привілеєм людей освічених, які оволоділи висотами наукового пізнання, знають причини поведінки людей в господарському (економічному) і соціальному житті полісу⁹, на основі знань вміють передбачити майбутнє.

Люди неосвічені, демос¹⁰, не здатні оцінити ні себе, ні своїх близьких, відсутність необхідних знань не дозволяє їм зробити погляд в майбутнє. Представники демосу — оратори-демагоги здатні витіснити з управлінських структур афінську аристократію, яка не вміє, а іноді принципово не хоче керувати (маніпулювати) неосвіченою, податливою на емоції і нерозсудливі чини юрбою.

Суспільство в державі, згідно Платону, повинно бути розділене на 3 стани (класи): 1) філософів, 2) воїнів, 3) ремісників і землеробів. Найліпше управляти державою можуть філософи. Саме вони володіють всіма знаннями, політ їх думки відповідає широті і багатоманітності в управлінському процесі. Життя свідчить, писав Платон, що кожна людина найкраще заангажована в певному виді діяльності. І вона повинна займатися власною (своєю) справою, а не братись за всі види діяльності. Землероб, говорив він, не буде братись за виготовлення плуга, для цього є коваль, який це зробить значно ліпше. Це ж саме стосується і будівельника, і шевця, і ткача тощо. Але вміння майстерно зробити плуг, мотику, лопату, збудувати будинок і т. д., писав Платон, ще не означає, що людина зможе з таким же самим успіхом управляти суспільними процесами.

Майстерність ремісника — це майстерність людини фізичної праці, тоді як управління державою, суспільними процесами вимагає активної діяльності розуму, напруги всіх духовних зусиль. Платон рішуче стверджував, що хоч ремісники і землероби є вільними людьми, але вони є суб'єктами фізичної праці і тому не можуть управляти ніякими структурами в суспільстві і державі.

Воїни, в ідеальній державі Платона, повинні бути звільнені від всяких інших обов'язків, окрім захисту держави. В працях мислителя воїни — це загартовані, добре навчені військової справи люди, які виховані в умовах строгої дисципліни. Жити вони повинні громадою, спільно харчуватись і мати спільних дружин.

Землероби і ремісники, згідно з Платоном, повинні сумлінно працювати в сфері матеріального виробництва.

Найкращим засобом встановлення однодумності, вважав Платон, є спільна власність певних груп вільних людей (ремісників, купців, торгівців і т. д.) на землю,

⁹ Поліс (грец. πόλις, лат. civitas) в сучасному значенні — місто-державою, міська громада. Політія (політика) — “організація суспільства в самостійній одиниці розселення — полісі (поселення із власним устроєм)”. Саме тому політику часто визнають як “мистецтво управління людьми”.

¹⁰ Демос (дав.-гр. δῆμος) — у вузькому сенсі слова — вільне населення давньогрецьких міст-держав (полісів), яке володіло громадянськими правами — на відміну від рабів, метеків, переків та інших категорій залежного та неповноправного населення.

будинки і т. д. Тільки приватна власність колективу однодумців може протистояти силі рабів.

Приватну власність філософів і воїнів, писав Платон, слід ліквідувати: філософів вона буде відволікати від мислення (роздумів) і управління, а воїнів — від служби. Якщо воїни стануть приватними власниками, тоді вони із сторожових псів, які захищають місто-поліс, перетворяться на ненаситних вовків. Все, що їм необхідне, вони повинні отримувати від держави в достатку. Приймати золото або срібло і навіть доторкатись до благородних металів їм слід категорично заборонити, щоб їм навіть думка не прийшла в голову придбати ці цінності.

Важливою рисою платонівської ідеальної держави є виховання громадян. Програма виховання повинна розроблятися таким чином, вважав він, щоб вона була однаковою для всіх виховних закладів. Під впливом суспільно-політичних настроїв Спарти, де збереглися пережитки матриархату і жінки часто займали високі керівні посади в суспільстві, Платон приходить до висновку, що в містах-полісах юнаки і дівчата повинні отримувати однакове виховання і освіту з тим, щоб мати рівні стартові можливості для управління суспільством і його підрозділами.

Розробляючи вчення про ідеальну державу, грецький мислитель зазначав, що такою може бути та держава, де при владі аристократія. Це мудрі, добрі, шляхетні керівники. Гіршою формою правління є **тімократія** (або тимархія), де керівництво державою здійснюють герої. Це люди честі, відваги і сили. Для них багатство є предметом зневаги. Нижчою формою управління державою стосовно тімократії є **олігархія**. Це влада багатих людей. Вона не є тривкою, тому що “багаті спочатку придумують собі витрати, порушують закони, яким не підкоряються ні вони, ні їх дружини...”. В державі, де керує олігархія, все пристосовується до влади грошей. Розбещені менталітетом олігархії, громадяни такого суспільства “чим вище ставлять гроші, тим нижче — чесноти”.

Ще гіршою формою державного управління, вважав Платон, є **демократія**. Це така форма, де панує безмежна свобода і відсутня шана до старших за віком і посадою. А найгіршою формою управління є **тиранія**. Тиран спирається, як правило, на рабів і “найгірших людей”. Він “...в перші дні і години свого правління усміхається і обнімає всіх, з ким зустрічається, не називає себе тираном, обіцяє багато взагалі і конкретно, звільняє від боргів, народові і близьким до себе роздає землі і вдає з себе милостивого і лагідного до всіх...”.

Тиран, зазначає Платон, постійно потребує поклоніння, він підозрілий і мстивий. Всюди він вбачає змову, ворогів. “Тому тиран, — писав Платон, — якщо хоче втримати владу, повинен наполегливо знищувати всіх тих, аж поки в нього не залишиться ні ворогів, ні друзів...”

В праці “Закони”, яка написана Платоном пізніше “Держави”, проект ідеальної держави дещо модифікований. Як і в “Державі”, мислитель великого значення надає приватній власності, але вона повинна бути обмежена державою. Земля є власністю держави. Щоб у ній не було перенаселення, “зайвих людей” слід відправляти в далекі грецькі колонії, обживати нові землі. Всі будинки теж повинні бути у власності держави, і надає вона їх тим, хто їх потребує. Ті, хто працює фізично, знову, як і в “Державі”, наголошує Платон, не повинні допускатись до керівництва. На чолі держави в “Законах” вже не мудреці-філософи, а старійшини. З старійшин вибирається правитель держави, для якого слід встановити віковий ценз — 50 років. В “Законах” вже немає спільного харчування воїнів і спільних дружин. Від змісту “Законів” віє суворістю, регламентацією всіх сторін життя громадян ідеальної держави.

Найменше порушення регламентованого буття передбачає для людини суворі покарання. Завдання управлінця всіх рівнів у суспільстві — боротись зі всякими новаціями, стверджуючи одноманітність в житті спільноти, виховувати у людей почуття самопожертви в ім'я держави, що є вищим проявом їх самовдосконалення.

Правда, самопожертва в ім'я держави була необхідна для її правителів і воїнів. Для ремісників такі ригористичні норми були зняті, адже ж цей стан і не був зобов'язаний до духовного самовдосконалення. З грона цих людей керівники не набирались, тож і вимоги до них були відповідно занижені.

Суспільним класам у державі, вважав Платон, відповідають ті ж самі чесноти, що і частинам душі: чеснотою правителів є мудрість, воїнів — мужність, ремісників — панування над собою. Коли кожен зі станів сумлінно виконує свої обов'язки, дотримується принципу одноманітності, в державі панує гармонія, вона розквітає, всі члени суспільства щасливі і спокійні.

Ідеальна держава Платона заснована на ідеальному принципі: індивіди підпорядковуються державі, а держава керується загальнолюдськими, загальноприйнятими нормами. Разом з тим, реалізація цього принципу повинна забезпечуватися жорстко і цілеспрямовано. Можна допустити, що ідеальна держава Платона є втіленням тоталітаризму¹¹ у сучасній інтерпретації.

Відомі афоризми Платона:

- Бог в нас самих.
- Будь-яка істинна наука, відлучена від правди та іншої благодаті, то не наука, а лукавство.
- В деспотичному суспільстві кожна людина стає деспотом.
- “Чи не відаєте, що міра слову — не мовець, а слухач?”
- Велику владу приймати — великий належить розум мати.
- Воля — цілеспрямованість, поєднана з правильним міркуванням...
- Діти і старі однаково безпам'ятні: ті — зростаючи, ці — знемагаючи. Що є пам'ять? Утримання баченого і почутого, пригадування їх спомином називається. Тому тупі пам'ятливі, а розумні добру мають пам'ять.
- Дружба — це одностайність відносно прекрасного і справедливого.
- З демократії народжується тиранія
- Людина — іграшка бога. Цьому й треба слідувати. Треба жити граючи.
- Муж розумний і мудрий хай не відступить од влади. Беззаконня є розумного віддалити, а беззаконного наблизити. Нерозумні ті, що злою владою володіють. Люто є і гірко, як злі добрим володіють, а нерозумні — розумними.
- Музика дає душу всесвіту, крила розуму, політ уяві і життя всьому.
- Не в тім убогість, коли добро зменшиться, а в тім, що жадоба збільшується.
- Одним з покарань за пасивність в політиці є те, що в кінці всяка сволота приходиться до влади.
- Основою кожної мудрості є терпіння.
- Початок знання — розуміння невігластва свого, а ми, не відаючи нічого, вважаємо себе всезнавцями.
- У своїх лихах люди прихильні звинувачувати долю, богів і все, що завгодно, але тільки не себе.

¹¹ Тоталітаризм (лат. totalitos цілісний — той, що охоплює усе загалом) — система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія

- Філософія є найвищою музикою.
- Чесний той, хто нічого неправдою не творить. Чесніший же удвічі той, хто сваволі не допустить неправду творящих. Той одного вінця достойний, а цей — багатьох.
- Я б навчав дітей музики, фізики та філософії; але найголовніше музики, тому, що музика і всі інші мистецтва є ключем до навчання.
- Якщо шлях тривалий, не дивуйся: заради великої мети треба його пройти.

Арістотель (384-322 д. н. е.) народився в місті Стагіри. Його батько був придворним медиком македонського царя Амінти. В 17-річному віці Арістотель прибув до Афін, вступив в Академію Платона¹², де і формувались погляди цього енциклопедичного мислителя, багато думок якого не втратили своєї актуальності і сьогодні.

В 343-342 рр. до н. е. він був запрошений македонським царем Філіппом II вчити мудрості його сина Олександра, майбутнього видатного полководця та імператора. Коли Олександр став царем, Арістотель повернувся в Стагіри, а в 335 р. до н. е. — в Афіни, де створив свою школу під назвою Ліцей¹³.

Згідно з арістотелівським вченням про форму і зміст, матерія — це те, з чого створюється “щось”, тоді як форма — це сприйняття цього “щось” в певних кількісних вимірах, це те, що індивідуалізує матерію. Все, що матеріальне, не має ніякої цінності і абсурдне без форми, вважав грецький мислитель. Тож і людина стає собою, коли вона, як і її подібні, організована в якусь спільноту (форму). “...Людина, — писав він в “Політиці”, — по природі своїй — істота політична...”

А “держава виникає заради потреб життя, але існує вона заради досягнення загального добра”. Це така ж організація, стверджував Арістотель, як і сім’я, сільська спільнота тощо, проте держава, як більш загальне, стоїть попереду сім’ї, сільської спільноти. Людина може жити тільки в певній організації і, зокрема, в такій великій, як держава, де чітко визначені місця кожному. Навіть найменша організація передбачає пана і раба, чоловіка і жінку, батька і дітей, а в кінцевому рахунку — керівника і підлеглого. “Влада пана над рабом є свого роду наука, споріднена з наукою організації сім’ї, державою і царською владою...”

Як і Сократ, Арістотель вважав, що керування людьми на різних рівнях є мистецтвом. Це мистецтво набувається з роками і досвідом. Але до управління людьми здатні не всі. “Вже з моменту свого народження, деякі... відрізняються тим, що одні з них призначені до підпорядкування, інші до керування.” Чим вищий інтелект підлеглих, зазначав Арістотель, тим більшого вміння управляти вимагається від керівника. Особливо це важливо в управлінні вільними (не рабами) людьми. Керівник, поставлений зверху або вибраний членами організації, повинен якби уособлювати в собі вміння, інтелект, справедливість кожної конкретно взятої людини.

Арістотель був мав таке переконання: — “Між іншим, користь, яку ми маємо від домашніх тварин, мало чим відрізняється від користі, яку приносять раби; і перші і другі своїми фізичними силами надають нам допомогу в задоволенні наших потреб”. Отже управління рабом, вимагає тільки зовнішніх навичок. Людині тут не потрібно включати

¹² Платонівська Академія — релігійно-філософський союз, заснований Платоном у 380-х роках до н. е. поблизу Афін, названої на честь міфічного героя Академа, який згідно легенди був похоронений у цій місцевості. В Академії розроблялося широке коло дисциплін: філософія, математика, астрономія, природознавство та інші. Усередині Академії було поділ на старших та молодших; Основним способом навчання була діалектика (діалог).

¹³ Лікей (Ліцей) (грец. Λύκειον, лат. Lyceum) — святилище Аполлона Лікейського в древніх Афінах, від якого отримала назву заснована Арістотелем філософська школа Перипатетики (від "перипатос" — прогулянка).

психологічні зусилля чи інтелект. Інша справа, коли управління здійснюється на рівні вільних громадян, тим паче держави чи її підрозділами.

Відомі афоризми Арістотеля:

- Одні накопичують, ніби житимуть вічно, інші тратять, ніби от-от помруть.
- Щедра людина — це та, хто дає відповідній людині відповідну річ в відповідний час.
- Розум полягає не лише в знаннях, але й у вмінні застосувати ці знання на ділі.
- Не було ще жодного великого розуму без домішки безумства.
- Коріння освіти гіркі, але плоди солодкі.
- Егоїзм полягає не в любові до самого себе, а в більшій, ніж потрібно, ступені цієї любові.
- Риторика — це здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмету.
- Ясність — головна ознака мови гідності.
- Друг — це одна душа, що живе в двох тілах.
- Друг всім — нічий друг.
- Звичка — друга натура.
- Владарює над пристрастями не той, хто зовсім утримується від них, але той, хто користується ними так, як управляють кораблем чи конем, тобто направляє їх туди, куди потрібно і корисно.
- Благо — одне з наріжних понять філософії моралі, визначає те, що є кращим і гідним вибору. Благо завжди і всюди залежить від дотримання двох умов: правильного встановлення кінцевих цілей і знаходження відповідних засобів для цього.
- Платон мій друг, та істина дорожча.

Як Сократ та Платон, Арістотель вважав, що лише формального призначення на посаду — недостатньо. Людина повинна бути освіченою, добре вихованою, мати хист до керівництва.

Велика увага в філософії Арістотеля надається формам управління державою. Ці форми, вважав мислитель, можуть бути “правильними” і “неправильними”. Правильними є: **монархія** — коли при владі одна людина, яка управляє, виходячи із загального блага, дбаючи про добро всіх підлеглих; **аристократія** — управління, яке здійснюється небагатьма, знову ж таки в інтересах загалу, і, нарешті, **політія**¹⁴ — коли управління є представники більшості населення міста-поліса. “Правильним” формам відповідають “неправильні”. “Неправильними” вони є тому, що в них, з різних об’єктивних причин, відбувається “відхилення”. Відхиленою від монархічної форми управління є *тиранія*, від аристократичної — *олігархія*, від політії — *демократія*. По своїй природі тиранія, зазначав Арістотель, — це та ж сама монархічна влада, яка однак використовується в особистих інтересах правителя; “олігархія дотримується інтересів заможних класів, демократія — інтересів неімущих класів; загального ж блага ні одна з цих відхилених форм державного устрою не має.” Найгіршою серед “відхилених” форм управління Арістотель вважав тиранію.

Форми управління державою, згідно з Арістотелем, визначаються рівнем впливу в суспільстві багатих і бідних. В тому суспільстві, де громадянську думку визначають

¹⁴ Сучасне розуміння поняття “політія” — республіка (від лат. res publica — справа громади) — форма державного правління, за якої верховна влада у державі (суверенітет) належить Народу, а верховні органи державної влади обираються на певний термін.

багаті — управляє олігархія, а там, де ініціатива формування поглядів належить біднякам — демократія.

Як і Сократ, Геракліт, Платон та ін., Арістотель стверджував, що вільні люди, якщо вони займаються фізичною працею, не можуть вважатись громадянами грецького суспільства. Фізична праця — це справа рабів і ремісників. Фізичними навантаженнями громадяни можуть себе обтяжувати тільки в години гімнастикування, спортивних змагань тощо.

Дещо осторонь від економічних проблем, в поглядах Арістотеля, стоїть питання суб'єктів управління, яких вибирають на посади за їх чесноти. Це аристократи. Вони чесні, шляхетні, розумні, але управління людьми завжди дає блага людині, навіть у тому випадку, коли управлінець від них намагається триматись осторонь. Та в певний момент, з накопиченням цих благ, зовні непомітно навіть для себе, представники аристократії “відхиляються” і переходять в стан олігархії.

Кожна форма управління, вважав Арістотель, спирається на принципи, якими керуються в своїй діяльності управлінці. Так, наприклад, коли при владі аристократія — її принципом діяльності є утвердження доброчесності, олігархія — багатства, демократія — свободи. Тільки принцип, яким керується аристократія, стверджував Арістотель, є благом для суспільства. Олігархічне управління перетворює суспільство у ринок, де ніхто ні про що не думає, окрім гонитви за грошима. Принцип свободи в демократії розглядається як потенційне безладдя, тому демос не знає межі кінцевого і безкінечного.

В основу системи управління, вважав Арістотель, слід покласти принцип “середини”. Кожна людина, писав Арістотель, має душевні пориви. Вони троякого виду: 1) афекти, 2) здатності (здібності), 3) набуті властивості. “Афектами, — писав він, — я називаю гнів, пристрасть, страх, відвагу, заздрість, радість, дружбу, ненависть, бажання, співчуття — одним словом, все те, що сприяє задоволенню чи стражданню. Під здібностями я розумію те, що містить в собі причину, завдяки якій ми маємо ці афекти, наприклад, завдяки чому ми здатні відчувати гнів або смуток, жаль. Набутими властивостями душі я називаю ті, яким чином ми ставимося до афектів, наприклад до гніву: якщо ми піддаємося йому повністю, або мало, то ми чинимо погано; якщо ж ми дотримуємося середини, то це є добре...” Дотримання принципу середини повинно бути в усіх сферах людської діяльності, зазначав Арістотель в праці “Етика Нікомаха”, написаній для сина.

Принцип середини в стосунках з людьми дозволяє суб'єкту завжди виглядати витриманим, в міру вимогливим і поблажливим до оточуючих, керувати своїми афектами, непомітно для оточуючих.

Через призму “середини”, Арістотель розглядає управління на рівні держави. Такою “серединою”, поєднанням олігархії і демократії є політія. Саме така форма управління, вважав мислитель, найбільше сприяє спокою в суспільстві. Ні монархія, ні олігархія, ні демократія “... не є тривкими, сталими. Як би там не було, демократичний устрій містить в собі більшу безпеку і менше приводить до внутрішнього обурення, ніж олігархічний устрій.

В олігархії закладені зародки двоякого роду чвар: чвари олігархів один з одним і, крім цього, незлагоди з народом; в демократії ж зустрічається один вид обурення — саме обурення проти олігархії; сам народ проти себе — і це слід підкреслити — бунтувати не буде”. Тому найкращою формою управління є саме політія, яка “... базується на пануванні середнього елемента, стоїть ближче до демократії, ніж до олігархії”. Політія “... з усіх згаданих нами форм державного устрою, — наголошував Арістотель, — має

найбільшу безпеку”. Безпека і спокій громадян у суспільстві, повторював слідом за Платоном Арістотель, є найбільшим благом для всіх людей, незалежно від того, до якого стану вони належать.

Якщо людині нічого не загрожує, її дії виважені, вона з задоволенням спілкується з іншими людьми, не боїться за наслідки необачних, ненавмисних чинів, хоч їх допускає значно менше, ніж в умовах невпевненості, страху. Завдяки “середині”, стверджував мислитель, більш дієвими є закони, людянішими — моральні норми.

Стародавній Рим не сформулював якихось оригінальних філософських поглядів стосовно науки управління. Найбільш відомі на той час такі римські мислителі, як: Цицерон (106-43 до н. е.), Лукрецій Кар (біля 99-55 до н. е.), Саллюстій (86-34 до н. е.), Сенека (біля 4 до н. е.-65 н. е.), Марк Аврелій (121-180 н. е.) та ін., не займались розробкою, філософських принципів, які могли б стати світоглядною і методологічною основою науки управління. Вони, коли вирішували якісь проблеми, пов’язані з управлінням суспільства та його структурами, користувались, як правило, тими положеннями, які були сформульовані представниками грецької філософії.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте соціально-економічні відносини людей в добу Античності.
2. Які головні управлінські концепції у філософії Піфагора?
3. Хто такі “піфагорійці” і що таке Піфагорійський союз?
4. Що таке “логос” і як він співвідноситься з “логікою”?
5. Хто повинен управляти суспільством згідно Геракліта?
6. У чому суть антропоцентричної філософії Сократа?
7. Які етичні погляди Сократа?
8. Які чесноти визнавали у Давньому Римі?
9. Назвіть афоризми Сократа.
10. Який повинен бути поділ суспільства згідно Платона?
11. Які існують форми правління згідно Платона?
12. Назвіть афоризми Платона.
13. У чому суть управління людьми згідно Арістотеля?
14. Назвіть “правильні” і “неправильні” форми правління згідно Арістотеля.
15. У чому суть “середини” у філософії Арістотеля?

Лекція 3. Принципи та функції управління людьми у філософії Середньовіччя та Відродження

3.1. Роль християнства в управлінні суспільством в часи Середньовіччя

3.2. Секуляризація¹⁵ управлінських функцій в філософських поглядах мислителів Відродження

Поняття “середньовіччя” з’явилося в Італії у XIV-XVI ст. у середовищі істориків і літераторів, прогресивних людей свого часу. Вони схилилися перед культурою Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, намагалися відродити її. “Середньовіччям” вони назвали час між античністю і своєю епохою. Надалі в науці закріпився розподіл історії на стародавню, середньовічну і нову. Середньовіччя в сучасній періодизації всесвітньої історії охоплює час від краху Західної Римської імперії в V ст. до епохи

¹⁵ Секуляризація (лат. saecularis) — це вид змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямку звільнення від релігійного впливу (процес переходу культури від релігійних цінностей, до світських (нерелігійних) взаємовідносин).

Великих географічних відкриттів (XV-XVI ст.), причому повне панування саме середньовічного типу культури в Європі зв'язують не з усім періодом, а з V-XIII ст. Згодом в Італії зародилася перехідна культурна епоха — Відродження, що охоплює кінець Середньовіччя і початок Нового часу.

Оскільки Римська імперія зазнала краху під натиском варварів (германських племен), то на її руїнах створили низку держав. Разом появою перших національних держав розширювався і вплив християнської релігії. В 496 р. прийняли християнство франки, ще раніше, в 300 р. наступила християнізація Британії. Християнство не тільки розширювалось, але і розвивалось внутрішньо, формувало нові погляди на світ.

Після падіння стародавньої культури Греції і Риму пройшло декілька століть, аж поки не з'явилися нові філософські школи. Особливістю середньовічної філософії було те, що хоч і ділилась вона на цілий ряд напрямків, але розвивалась виключно в руслі християнства, вийти з якого було неможливо, мало того — небезпечно.

Зазначимо, що на тогочасні християнські доктрини істотного впливу не мали ні релятивістські погляди (згідно з християнським вченням Бог є буття абсолютне і аж ніяк не відносне), ні матеріалістичні погляди (Бог не може бути матеріальною субстанцією), ні моністичні позахристиянські концепції (Бог є буттям іншого виду, ніж його творіння), ні сенсуалістичні погляди (Бога і душу у всій величі почуттям пізнати неможливо) і т. д.

Як і антична, середньовічна філософія була розділена на величезну кількість шкіл, але, на відміну від античності, ці школи не збагатили філософію новими думками, концепціями.

Середньовіччя сформувало новий тип культури, нове бачення світу взагалі і суспільства зокрема. Доктрини Середньовіччя в цілому не відкидали філософської спадщини античності, вони були їх продовженням, але саме настільки, наскільки цього вимагала феодальна дійсність.

Могутність середньовічної церкви спричиняла залежність від неї сфер тогочасного суспільства. Засада першості релігійних сфер життя стосовно світських визначала напрямок духовного життя епохи, захист феодальних суспільних структур; формувала теологічне розуміння місця індивіда в суспільстві, впливала на створення релігійно-філософських основ науки управління.

В VII ст. ці основи спробував сформулювати єпископ з Севільї **Ісидор**. В своїх працях він синтезував усе, що було йому відоме в царині науки управління античності, для потреб католицизму. Ісидор вважав, що управлінець всіх рівнів повинен керуватись системою законів, побудованою на основі строгої ієрархії: а) *закони божі*; б) *загальні (державні) закони*; в) *людські (моральні) закони*. Людина, вчив він, є істота земна, вона мусить бути лояльною стосовно керівників, які над нею поставлені вищою владою, але і керівник, і підвладний повинні постійно мати на увазі, що все, що є на землі і на небі, підлягає волі божих законів. На землі ці закони репрезентують Папа римський і духовенство.

Праця управлінця, писав Ісидор, — це постійний контакт з людьми. З одними він домовляється про поставки сільськогосподарських продуктів, з іншими вирішує торговельні проблеми, ще з кимсь визначає напрямки духовної діяльності населення певного селища чи міста. Управління може здійснюватися, зазначав Ісидор, безпосередньо власником підпорядкованого йому селища чи міста і через спеціально навчених і визначених для цього людей — управителів.

Людина, яка безпосередньо управляє власним маєтком, керується в своїй діяльності, як правило, загальними законами, час від часу звіряючи їх зміст з законами божими.

Слідування людським законам визначається рівнем християнських етичних засад власника. Коли суб'єктом управління є людина, визначена даним власником, їй слід керуватись не тільки божими і загальними законами, але і людськими. Власник маєтку, судна, торговельного дому і т. д., визначаючи людину, яка повинна управляти його майном і людьми, повинен мати на увазі, що управитель мусить на основі людських законів знайти спільну мову з працюючими, одночасно не порушуючи божих і загальних законів.

Відомо, що в середньовіччі безпосереднє управління маєтками дворяни здійснювали зрідка — всі справи вів управитель. І це не було примхою часу чи власника. Суспільне життя Середньовіччя чітко регламентувалося релігійно-філософськими принципами, сформованими отцями церкви та їх послідовниками. Теолог з Ліону єпископ **Асцелін** проголошував: “Божий дім є єдиним, одночасно поділеним на три частини, де одні моляться, другі воюють, а треті працюють”. Єпископ витлумачував, що ті, що моляться, це — духовенство. Воно на вершині суспільства. На нижчому щаблі дворянство і, нарешті, — третій стан.

Розвиток науки управління в Середньовіччі йшов в руслі загальнотеоретичних положень теології і охоплював, в основному, “верхні” поверхи управління. Це було викликано тим, що до XII ст. в країнах Європи мало місце суперництво між світськими і церковними владиками. Якщо в Київській Русі князь, посилаючись на візантійську традицію, з самого початку впровадження християнства на Русі зайняв домінуюче становище стосовно Церкви, то зовсім інша ситуація була в Центральній і Західній Європі, де світські монархи намагались довести, що саме вони, а не Папа, повинні бути беззастережними володарями в своїх країнах.

В другій половині XIII ст. папство через чисельне духовенство та офіційні документи з Риму наполегливо доводило до широких мас думку про те, що Папа може управляти не тільки релігійним життям, але і світським. Згідно папських документів, світським владикам відводилась роль “адміністраторів, але з милості апостольської столиці”. Папа Бонафатій VIII взагалі оголосив, що імператори і королі є високопоставленими, але, з висоти папського престолу, звичайними собі виконавцями влади Папи. В дискусії з французьким королем Філіпом Красивим Папа доводив, що, полемізуючи з святим престолом, король тим самим вже ініціює полеміку між собою і його васалами. А це вже небезпечно не тільки для монарха особисто, але і для цілісності держави. “Я є Папою, я є і імператором”, — стверджував Боніфацій VIII.

Позиція Папи постійно зміцнювалась. І неабияку роль в цьому зіграло вчення середньовічного схоласта, видатного релігійного філософа XIII ст. **Фоми Аквінського** (1224-1274). В працях “Сума теології” (1256-1274), “Сума істини католицької віри проти язичників” (1269-1264), в незакінченому політичному трактаті “Про владу монарха”, а також в коментарях до аристотелівської “Політики” Фома намагався теоретично обґрунтувати те, що Папи оголошували в своїх посланнях з Риму.

Фома Аквінський, учень відомого пропагандиста аристотелізму домініканського схоласта Альберта фон Больштедта, в молоді роки був свідком гострого конфлікту між Папою Інокентієм III і Фрідріхом II Роджером. З великими труднощами Папа тоді переміг, але цей конфлікт навів Фому на думку, що ідею верховенства Папи над світськими владиками слід проводити еластично, теоретично обґрунтовано.

Спираючись на вчення Арістотеля про людину як істоту суспільно-політичну, Фома приходять до висновку, що як людина є результатом дій суспільства, так і державна влада є результатом опосередкованих божих діянь. Завдання державних влад — робити все можливе, щоб у суспільстві панував лад і порядок. Цей лад і порядок, окрім волі вищих урядовців, повинен бути забезпечений ієрархічною структурою суспільства, яке Фома Аквінський уявляв в формі велетенського, пірамідального ланцюга. Чим ближче до вершини, тим кожне наступне кільце ланцюга, — а в мислителя — це суспільні стани, — зменшується в розмірі, але набуває вищих якостей. Останнє кільце в цьому ланцюгу піраміди спрямоване безпосередньо до Бога.

В суспільстві, писав Фома Аквінський, кожен нижчий стан є якісно гірший від вищого, тому з представників дворянства не можна формувати управління для духовенства, а з купців, торгівців, ремісників і т. д. — для дворянства. Поділ на вищих і нижчих, стверджував Фома, має всезагальний характер, *навіть ангели на небесах не є рівні*. Вслід за Платоном і Арістотелем, які вважали, що люди фізичної праці не можуть допускатись до управління на всіх рівнях організації суспільства, Фома Аквінський стверджував, що селяни, а також міщани, які зайняті в ремісництві, дрібній торгівлі і т. д., не мають права до виконання управлінських функцій поза сферою своєї професії. Тільки там, де є цеховий поділ, вони можуть займати тимчасові управлінські посади. Вихідці з верхівки третього стану можуть займати керівні посади, але при умові, якщо вони відрізняються від інших розумом, освітою, вихованням.

Всупереч традиційній думці, яка впродовж століть культивувалась серед духовенства і дворянства, що весь третій стан — це “гірші” люди, Фома стверджував, що люди, які мають багатство, ніяк не можуть бути “гіршими”. Багатство само не падає з неба, його потрібно створити. Ті, хто його має і примножує, — люди розумні, кмітливі. Управління суспільством, вважав Фома Аквінський, — це мистецтво, і тому ті, хто легітимно отримує прибутки, мають неабиякий хист спілкування. Саме такі люди якнайкраще підходять на посади управлінців в середовищі третього стану і, як особливий виняток, їх можна допускати на керівні посади до вищих станів. Цей виняток, навіть як виняток, може видаватись суперечливим стосовно пірамідальної будови суспільства, але слід мати на увазі, що Фома Аквінський був твердо переконаний, що цінність людини визначається не тільки її походженнями, але і освітою та вихованням. Він бачив, що багато людей з третього стану, особливо тих, хто походив з заможних родин, мали можливість навіть у ті часи отримати освіту і виховання не гіршу, а навіть кращу від тих, хто походив з бідних дворянських родин.

Найкращою формою управління державою, вважав Фома Аквінський, є монархія. Щоб монарх не перетворився на тирана, потрібно перед його входженням на престол поставити йому дві вимоги, а саме: не порушувати християнських норм, приписів церкви; дотримуватись чинного законодавства стосовно прав і обов'язків монарха. Якщо він порушить перший принцип, піддані мають право відмовити йому в покорі, якщо другий, — то тут слід звернутись до вердикту церкви. Чому саме до церкви? А тому, пояснював Фома, що тиранія — то є кара божа за гріхи підданих. Тільки церква в змозі визначити, наскільки великим є зло тирана.

Дисципліна в суспільстві і його структурах повинна триматись не на страхові перед світською владою, а перед Богом. Справжнім управлінцем є та людина, вчив Фома Аквінський, яка в своїх чинах керується релігійними нормами і відповідними документами, офіційно прийнятими католицькою церквою.

Вчення Фоми Аквінського про науку управління є свідченням майстерного поєднання релігії і філософії у теологічному вирішенні проблеми “керівник-підлеглий”

в епоху середньовіччя, обґрунтуванням необхідності підпорядкування людини церковній владі на всіх її рівнях.

Філософія Відродження охоплює період від XIV до XVII ст. Ця філософія була новою стосовно Середньовіччя, але не новою стосовно античності. Відродження є перехідною епохою, і цим пояснюється багато її специфічних рис. І насамперед та, завдяки якій майже синонімічною назвою для епохи стає слово гуманізм. Для епохи Відродження характерним було швидке зростання кількості людей розумової праці. З'являються нові професії і науки, суть яких слабо відповідало тогочасним теологічним доктринам (фізика, хімія, біологія, медицина). Звичайно, мислителі Відродження були далекі від думки ігнорувати Святе Письмо, віру в Бога, але якщо в схоластів середньовіччя центром уваги був Бог, то у гуманістів епохи Відродження — Бог і людина.

Серед видатних мислителів Відродження виділяють ректора Паризького університету **Марселія Падунського** (1280 — рік смерті невідомий), поета і філософа **Данте Аліґ'єрі** (1285-1321) та філософа-номіналіста **Вільяма Оккама** (1300-1348). Вони рішуче виступили проти релігійно-філософських засад управління суспільством і державою, проголошених Фомаю Аквінським та іншими теологами Середньовіччя.

Система управління, стверджував Марселій Падунський, не може будуватись лише на релігійних нормах і принципах, як це намагався довести Фома Аквінський. Управління має дві засади — релігійну і світську. Там, де мова йде про формування загальних теологічних норм управління, внутрішнього світу людини — це сфера релігії і церкви як її інституту. Теологи і церква в цій сфері можуть багато сказати цінного, але там, де проявляється вміння людини організувати групи, колективи, партії — “повести їх за собою” при вирішенні господарчих, військових, політичних та ін. проблем — вирішувати повинні світські інститути.

Також рішучими критиками застосування релігійних догм у сфері управління суспільством були Вільям Оккам і Данте Аліґ'єрі. Зокрема В. Оккам стверджував, що люди народжуються вільними і рівними перед Богом, тож і тих, хто повинен ними керувати, вони можуть вибирати самі.

Ще рішучіше проти релігійно-філософських засад в управлінні виступив великий поет і громадянин Флоренції Данте Аліґ'єрі. В працях “Божественна комедія” і “Про монархію” він стверджував, що світом керують дурні і мерзотники. Серед них одні не знають, що таке наука управління людьми, інші добре її вивчили і все роблять для того, щоб максимально використати керівні посади тільки для вирішення особистих справ.

Той, хто керує людьми, повинен знати, що найдорожчим для них є мир і спокій в суспільстві. Люди є найвищою цінністю. Діяльність управлінця повинна бути спрямована на забезпечення їх потреб. Керівник, незалежно від посади, є слугою тих, ким керує. Це стосується і монарха, тому що найвищим благом для всіх є держава. Імператор, король є просто найвищими посадовими особами держави. Вони при державі, а не вона при них.

Гуманістичні погляди Марселія, Данте, Оккама та інших мислителів були вказали нові перспективи розвитку людини та суспільства, які суттєво відрізнялися від переконань Середньовіччя, де центральним була постать Бога, релігійні догмати, норми католицької церкви в управлінських процесах. Філософія Відродження поряд з Богом, цінністю проголосила людину-борця, людину-підприємця, повернула дух героїзму характерного в добу античності.

Прославляючи людину, її свободу і велич, мислителі Відродження також з іронією, а часто і з сарказмом розкривали і її негативні риси. Це знайшло своє

відображення в художній літературі, памфлетах, але особливої гостроти воно набрало в працях **Нікколо Макіавеллі** (1469-1529) “Розмірковуючи про перші десять книг Тіта Лівія”, “Державець”.

Н. Макіавеллі походив з бідної дворянської родини, впродовж 14 років займав посаду секретаря Ради десяти — державного органу Флорентійської республіки, після її краху віддалився у свій маєток біля Флоренції, де займався, в основному, літературною діяльністю.

Спосіб життя, погляди цього мислителя викликали вороже ставлення до нього з боку католицьких ієрархів. В середині XVI ст. його образ символічно спалено на вогнищі, папа офіційно засудив всі його праці, а Тридентський собор записав їх в індекс заборонених книг.

В своїх працях Макіавеллі багато місця відводить управлінню суспільства. Згідно його поглядам, керівництво людьми повинно виключати *сентиментальність*¹⁶. Широко вболіваючи за людей, за їхнє звільнення від духовних кайданів Середньовіччя, Макіавеллі, однак, стверджував, що не може людина бути моральною, коли аморальною є епоха. Моральність в таких умовах приводить індивіда до невдач і глибоких розчарувань. Люди по своїй природі злі, але необхідність спільних дій сприяє тому, що вони змушені творити добрі справи. І тому не завжди добре ставлення до людини ушляхетнює її природу. Керівник повинен знати сутність людської природи, в якій більше злого, ніж доброго.

Люди, писав в праці “Державець” Макіавеллі, жадібні, жорстокі, “і легше переживають смерть батька, ніж втрату спадщини по ньому”. Для ушляхетнення людини їй необхідно влаштувати випробування: голод вчить людей працьовитості, а закони — добрим вчинкам. Навіть добре навчений управлінець і кмітливий підприємець втратить все, коли в своїй діяльності не буде враховувати особливості людської природи. Таке реальне життя епохи, але коли брати масштаби суспільства, людства в цілому, зазначав Макіавеллі, то лише добро є позитивним рушієм суспільних процесів. Воно, а не зло, сприяє творчому поступу.

Аналізуючи діяльність людини, Макіавеллі приходять до висновку, що в ній закладені дві частини. Одна частина — це її доля, фортуна, а інша — здатність до самоорганізації, активності, енергійності, підприємництва. Коли людина цілком покладається на фортуна, вона ніколи не досягне значних успіхів. Фортуна — це потенційний успіх, який слід розвивати, реалізовувати активною діяльністю. Життя сприяє сміливим, настійливим, впевненим в собі.

Також епоха Відродження висунула плеяду філософів, які, критикуючи догми християнської церкви, намагалися “виправити” та удосконалити її цінності. До таких належав правознавець і один з найближчих радників англійського короля Генріха VIII **Томас Мор** (1478-1535).

В 1516 р. з’явилась і набула широкої популярності серед освіченої частини населення Англії книга Мора “Золота книжечка, така ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія”. Книга більш відома під назвою

¹⁶ Сентиментальність (від фр. *sentiment* — “почуття”) — властивість психіки, сприйняття, мрійливості. Настрій, за якого всі зовнішні враження діють переважно на почуття, а не на розум і думки. Це схильність, емоційно-ціннісна орієнтація на прояв таких почуттів як: захопленість, розчулення і співпереживання з приводу, який не викликає сильної емоційної реакції в оточуючих. В крайньому прояву — сльозливість, надмірна і притаманна чуттєвість.

“Утопія”, Від назви твору також походить назва жанру літератури про ідеальне суспільство — утопія¹⁷.

У першій частині “Утопії” Томас Мор критикує тогочасну Англію: особливо розорення селян, яких багатії виганяли із сільськогосподарських угідь та використовували поля під пасовища для овець (“Вівці з’їли людей”). Гуманіст Мор виступає проти королівського деспотизму, воєн, страти.

У другій частині книги Мор розповідає про влаштування фантастичного острова Утопії, де вдалося побудувати ідеальну державу. Утопія включає 54 міста, у кожному з яких мешкає 6000 так званих “сімей”. У “сім’ї” — 10-16 дорослих, які займаються певним ремеслом. Навколо міст живуть “сільські сім’ї”, де кожен городянин повинен пропрацювати не менше двох років. Праця обов’язкова для всіх, але утопійці працюють лише по шість годин на день. Чиновників в Утопії обирають, причому на високі посади — лише серед учених. Ці мудрі чоловіки утворюють міський сенат, а той обирає князя. Освічений монарх править довічно, якщо не буде викритий у деспотизмі.

В Утопії немає приватної власності — Томас Мор вважав її злом. Тому майже немає злочинності, не потрібні складні закони. Утопія ні з ким не воює, але готова до оборони. В Утопії панує віротерпимість, заборонено лише атеїзм.

Очолює державу Утопію князь, якого вибирають серед чотирьох висунутих народом кандидатів на зборах управлінців вищого і нижчого рангів. Князь вибирається і керує державою до смерті, але якщо він проявить схильність до тиранії, то негайно буде усунутий від влади на зборах тих же управлінців.

Доля самого Томаса Мора склалася сумно. Він вступив у конфлікт із королем Генріхом VIII. Коли монарх вирішив розлучитися з черговою дружиною, порвав стосунки з Папою Римським і створив незалежну Англійську церкву, Мор пішов з посади лорда-канцлера. Він відмовився скласти присягу на вірність династії. За це вільнодумець був в 1534 р. ув’язнений, а влітку 1535 йому відрубали голову. До сих пір католицька церква шанує його як людину, яка прийняла мученицьку смерть за віру.

“Утопія” Т. Мора з’явилась під впливом ідеальної держави Платона, хоч зміст її мав суттєві відмінності. Думки, висловлені Мором в “Утопії”, дали поштовх до появи подібних поглядів в різних країнах Європи. Наука управління в ідеалізованій формі розкривалась в утопії “Місто сонця” Томмазо Кампанелли (1565-1639), а в Нові часи — в “Новій Атлантиді” Френсіса Бекона.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте соціально-економічні відносини людей у добу Середньовіччя.
2. Яка ієрархія законів управління згідно єпископа Ісидора Севільського?
3. Як поділяв суспільні стани (класи) єпископ Асцелін Ліонський?
4. Яким чином і хто повинен управляти людьми згідно Фоми Аквінського?
5. Охарактеризуйте соціально-економічні відносини людей у добу Відродження.
6. Які принципи управління проголосив Марселій Падунський?
7. Які принципи управління проголосив Вільям Оккам?
8. Які принципи управління проголосив Данте Аліг’єрі?
9. Які принципи управління проголосив Нікколо Макіавеллі?
10. Яка фабула та ідеї містяться у книзі “Утопія” Томаса Мора?

¹⁷ Utopia латиною означає “ніде”, “місце, якого немає”.

Лекція 4. Розвиток методів управління суспільством в філософії Нового часу та Просвітництва.

4.1. Становлення емпіризму та раціоналізму в системі управління в XVII-XIX ст.

4.2. Розвиток соціально-утопічних концепцій управління в XVII-XIX ст.

4.3. Реформаторські погляди та дії Р. Оунена у сфері управління людьми.

Кін. XVI-поч. XVII ст. знаменував активний розвиток буржуазних відносин в межах феодального суспільства. В сільському господарстві плуг витіснив соху, широко застосовувались водяні млини, розвивалось суднобудування, яке спричинило до розвитку мореплавання, яке надало поштовх до географічних відкриттів і колонізації земель в Азії і Америці, що стимулювало розвиток торгівлі. Ремісництво замінювалось мануфактурою, яка поступово витісняється великим промисловим виробництвом. Цьому передувало ряд визначних досягнень науки, зроблених в XV-XVI ст. В 1456 р. було засновано друкарство, 1471 р. — перша наукова обсерваторія, 1492 р. — Колумб відкрив Америку, 1506 р. — перша пошта, 1450 р. — Сервет відкрив кровообіг, 1543 р. — Копернік створив геліоцентричну систему. Зросла зацікавленість природознавством, започаткованим М. Кузанським (1401-1464) Джордано Бруно (1548-1600), Тіхо де Браге (1546-1601), Й. Кеплером (1571-1630) та ін.

XVII ст. відкрило нову сторінку в розвитку філософії на основі нових методів пізнання істини, спираючись більше на науку ніж релігію. Вона отримала назву “філософія Нового часу”. Основною формою світогляду стає наука. Зароджується своєрідний месіанізм науки. Стверджується таке явище, як сцієнтизм (від латин. *scientia* — знання, наука) — світоглядна позиція, пов’язана з абсолютизацією позитивного впливу науки, зокрема природничих наук на розвиток культури і прогресу в цілому. На противагу релігійно-орієнтованому світогляду попередніх епох, у Новий час мислителі намагаються пояснити світ, уникаючи надприродної інтерпретації суті процесів. Пізнання переорієнтувалося від звернення до релігійних авторитетів до пізнання природи.

Зміни, які відбувалися в економіці, політиці та культурі формувались на емпіричній і раціональній основі. Мислителями, які започаткували філософію Нового часу, були англійський філософ Френсіс Бекон (1561-1626) та французький — Рене Декарт (1596-1650). Перший був прихильником емпіричного методу в пізнанні, другий — раціонального.

Проголошуючи чуттєве пізнання основою виявлення суті предметів і явищ, Ф. Бекон, одночасно, застерігав, що спираючись тільки на відчуття (підсвідомість, інтуїцію) істинних знань не отримаєш. Знання формуються у процесі раціонального співставлення та узагальнення фактів. Справжніми знаннями є ті, стверджував англійський мислитель, які отримані в процесі власного досвіду — чуттєвого і раціонального.

Ф. Бекон поділив сферу філософського знання на філософію природи і філософію людини. Філософія природи, вважав він, має два аспекти: спекулятивний, змістом якого є пізнання законів філософії, і оперативний — практичне використання філософських знань в пізнанні процесів навколишнього світу. Філософія людини, згідно з Ф. Беконом, теж має два аспекти: антропологічний — це коли ми вивчаємо конкретно особистість, її внутрішній світ, дії тощо, і політичний — висвітлення життя суспільства.

Ф. Бекон був прихильником та ідеологом буржуазії¹⁸. Головні його філософські ідеї викладено в таких працях: “Досліди або повчання моральні і політичні” (1597), “Novum Organum” (1620), “Про гідність і примноження наук” (1623) та “Нова Атлантида” (видана посмертно у 1627).

Ф. Бекон часто називають засновником емпіризму — філософського напрямку, що будує свою гносеологію, аналізуючи чуттєве пізнання і досвід. Головна теза емпіризму полягає в такому трактуванні: *“немає нічого в розумі, що до цього не пройшло через чуття”*.

Ф. Бекон розробив вчення про чотири види ідолів (примар), які впливають на розум людей. Таких ідолів Бекон поділяє на чотири групи: *“ідоли роду”*, *“ідоли печери”*, *“ідоли площі”*, *“ідоли театру”*. “Ідоли роду” — це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; “ідоли печери” — спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; “ідоли площі” — перешкоди, що виникають внаслідок спілкування між людьми; “ідоли театру” — перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Людині звільнитися від таких ідолів-помилочок дуже важко, тому на допомогу має прийти філософія.

Творчість Ф. Бекона спричинила вагомий вплив на розвиток філософії та науки загалом. Однак Ф. Бекон робив надто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

“Нова Атлантида” — утопічна новела Френсіса Бекона, 1624. Бекон працював над цим твором на схилі днів і не встиг його закінчити. Проте саме він став підсумком довголітніх роздумів філософа, у ньому втілюється його великий державно-політичний і життєвий досвід. У “Новій Атлантиді” в жанрі утопії Бекон розвиває свою улюблену тему про велич і благо науково-технічного прогресу і викладає свій проект державної організації науки.

“Нова Атлантида” докладно визначає місце кожної людини в суспільстві неіснуючого острова Бенсалем. Управління бенсалемцями здійснюється з урахуванням індивідуальних особливостей кожного і раціональним використанням його здібностей. Між структурами організації бенсалемського суспільства діє взаємоповага, розуміння кожним особливостей внутрішнього світу людини. Це розуміння формується на основі особистого досвіду бенсалемців в процесі спілкування та спостереження за діями інших людей.

На острові Бенсалем немає чвар і війн. Цьому бенсалемці завдячують, впершу чергу, глибоко продуманій організації господарчого, політичного і духовного життя. Суть “Утопії Бекона” у владі знань!

Послідовником Ф. Бекона був Томас Гоббс (1588-1679), основні ідеї якого викладені у працях “Левіафан” (1651), “Про тіло” (1655), “Про людину” (1658). Найбільшим за обсягом і найважливішим за значенням є твір “Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної” (1651). Це своєрідний підсумок філософської доктрини Т. Гоббса, що складає цілу епоху в розвитку європейської культури.

На основі своїх спостережень, висновків Т. Гоббс стверджував, що людина від природи є егоїстичною, тому її взаємини в групі можна охарактеризувати формулою

¹⁸ Буржуазія (франц. bourgeoisie, від лат. burgus — укріплене місто) — термін, який спочатку вживався для позначення вільних міщан середньовічного французького міста, а пізніше — середнього класу у Франції та інших країнах.

“людина людині — ворог”. І, оскільки, всі люди від природи рівні, вони однаковою мірою можуть претендувати на певні блага для себе, тому відбувається війна з усіма: існує небезпека наглої смерті, страху і жаху. Така психологічна властивість людини змушує прислухатися до голосу розуму.

Однак Т. Гоббс не лише вказав на “корінь зла” (воєн, ненависті), він проголосив можливість його здолання на основі теорії “суспільного договору”, що поклала б край природному додержавному стану “війни всіх проти всіх”. Він дотримувався основоположного принципу — рівності людей, однак громадяни повинні добровільно обмежити свої права і свободу на користь держави, завдання якої — забезпечення миру і безпеки. Т. Гоббс дотримується принципу правового позитивізму і звеличує роль держави, яку він визнає абсолютним сувереном.

Отже, для того, щоб соціальне буття людини у групі й з групою було ефективним і мирним, потрібно укласти “суспільний договір” задля власної вигоди, тобто сформувати державну владу. Суть відносин на рівні держави, на думку Т. Гоббса, полягає у свідомому, розумному переданні людиною своєї влади конкретній особі або уряду. Після укладання договору окремі громадяни вже не мають влади, вона сконцентровується у руках державного керівника, стає централізованою. На його думку монархія — найприйнятніша форма управління. Взаємини на рівні “державний правитель — підлегли” є суб’єктно-об’єктними, тобто один повеліває, інші виконують, адже після того як уклали договір, народ вже не може його скасувати, а повинен підкорятися єдиному носію державної волі. Керуючись цим, Т. Гоббс виправдовував насильство правителя над підлеглими. Також, відстоюючи необхідність підпорядкування церкви державі, Т. Гоббс вважав за необхідне збереження релігії як знаряддя державної влади для приборкання народу.

Відомі афоризми Т. Гоббса:

- Людина людині – вовк.
- Війна всіх проти всіх.
- З нескінченного розмаїття образів своєї фантазії люди створили нескінченну кількість видів богів.
- Щастя не в тому, що ми в чомусь досягли успіху, а в самому досягненні успіху.
- В особистості короля уособлюється держава.
- Краса є могутність, бо, будучи обіцячкою блага, вона повертає до чоловіків любов жінок і незнайомих людей.
- Любов до ближнього - щось інше, ніж любов до ближньої.

Емпіризм набув найяскравішого вираження в працях Джона Локка (1632-1704). Емпіризм (від грец. *empeiria* — досвід) — філософське вчення, що визнає досвід єдиним достовірним засобом пізнання. Його основні праці: “Досліди про закони природи” (1662–1664) та “Досвід про людський розум”, яку Дж. Локк опублікував 1690 р. і увійшов в історію філософії як мислитель, який дав класичне визначення сенсуалізму й відкинув будь-які *a priori*¹⁹ знання. Дж. Локк визнає не одне, а два джерела, звідки надходять первісні дані й на яких базуються наші знання: зовнішній досвід — відчуття і сприйняття, що їх викликає дія зовнішнього світу; внутрішній досвід — рефлексія — дослідження

¹⁹ Априорі (лат. *a priori*, літер. — “Від попереднього”) — знання, отримане до досвіду і незалежно від нього (знання априорі, априорне знання), тобто знання, як би заздалегідь відоме. Ідея знання априорі пов’язана з уявленням про внутрішнє джерело активності мислення. Цей філософський термін набув важливого значення в теорії пізнання та логіки завдяки Іммануїлу Канту. Кант доходить висновку, що в пізнанні світу людина опирається на певні поняття, які не можна вивести з досвіду, тож вони неодмінно закладені в людську свідомість. До таких понять Кант зачисляє поняття часу й простору.

самого пізнавального акту, тобто діяльність самопізнання. Необхідною умовою рефлексії є постійне надходження вражень з об'єктивної дійсності. Отже, “*немає нічого в інтелекті (розумі), чого б не було у відчуттях (душі)*” — така основна теза філософії сенсуалізму.

Д. Локк був одним з основоположників емпірико-сенсуалістичної теорії пізнання. Д. Локк вважав, що у людини немає вроджених ідей. Індивід народжується будучи “чистою дошкою” (*tabula rasa*) і готовим сприймати навколишній світ за допомогою своїх почуттів через внутрішній досвід — рефлексію²⁰. “Дев'ять з десяти людей стають такими, якими вони є, тільки внаслідок виховання”. Найважливіші завдання виховання: вироблення характеру, розвиток волі, моральна дисципліна. Мета виховання — формування *джентльмена*, який вміє вести свої справи обачливо, підприємливою людини, витонченої у манерах. Кінцеву мету виховання Д. Локк представляв у забезпеченні здорового духу в здоровому тілі (“ось короткий, але повний опис щасливого стану в цьому світі”). Д. Локк розробив систему виховання джентльмена, побудовану на прагматизмі та раціоналізмі. Головна особливість системи — утилітаризм (корисність): кожен предмет має готувати до життя

Рене Декарт (1596-1650) — філософ, математик, фізик механік, фізіолог, народився в родині французького дворянина. Отримав блискучу освіту. Багато подорожував. Останні 20 років жив у Нідерландах де займався науковою діяльністю. У 1649 р. після переслідування його церковниками переселився до Швеції, де і помер у 1650 р.

Р. Декарт — один із творців вищої математики, аналітичної геометрії; сформулював ряд законів механіки, зокрема загальний закон дії і протидії, закон збереження кількості руху при ударі непружних тіл; у фізіології один із перших описав рефлекторний акт тощо.

Основні філософські праці Декарта: “Розмірковування про метод” (1637), “Роздуми про першу філософію” (1641), “Начала філософії” (1644).

Основна риса філософського світогляду Декарта — дуалізм. Дуалізм Декарта виявляється у його вченні про так звані субстанції. З одного боку, субстанція, як начало, є об'єктивним, вічним матеріальним тілом, котре для свого існування не потребує причини. Це — протяжна субстанція, реальне тіло. З іншого боку, філософ допускав матеріальну, ідеальну, “мислячу субстанцію”, котра існує незалежно, сама по собі. Отже, Декарт визнавав два незалежних начала — матеріальне і ідеальне. В цьому і полягає його двоїстість, дуалізм (від лат. *dualis* — двоїстий).

У теорії пізнання Декарт виступав як реформатор, автор нового наукового методу пізнання — дедукції, котра означає виведення пошукових істин на основі інших істин, що вже відомі і встановлені. Це щось на зразок математики, коли конкретне знання отримують на основі деяких загальних принципів, постулатів та аксіом.

Філософствування як мислення має починатися із самого себе. Вимогу такого початку він виражає аксіомою: “У всьому належить сумніватися”. Пошук істини передбачає сумнів. Ми можемо сумніватися в будь — чому, але ми не можемо не вірити, що висновок “Я мислю, отже існую” — істинний і що він тому є першим і найвірнішим із усіх висновків.

Декарт сформулював чотири головні правила наукової дедукції:

²⁰ Рефлексія (від лат. *reflexio* — “повертаюся назад”) — це процес глибинного самопізнання суб'єктом своїх внутрішніх психічних станів та актів.

1. Перше правило — не визнавати істинним нічого, окрім того, що не підлягає сумніву.

2. Друге правило — ділити кожен складну проблему на більш прості і зрозумілі частини для подальшого пізнання.

3. Третє правило — послідовно переходити в пізнанні від простого, відомого і доведеного до складного, невідомого і недослідженого.

4. Четверте правило — необхідно проводити повний огляд всіх правил, фактів, систем, гіпотез, предметів їх властивостей — того, що, вивчається, щоб бути впевненим, що нічого не упущено.

На думку Декарта, дотримання цих правил — гарантія того, що достовірні начала філософії будуть знайдені.

Декарт вважав, що пізнання не може ґрунтуватися на відчуттях, покази яких є оманливими. Єдиним, найдостовірнішим засобом пізнання, його критерієм може бути лише мислення, розум, інтелектуальна інтуїція.

Мислення, за Декартом, це самодостатній феномен, котрий не залежить від чуттєвого пізнання, досвіду. Мислення — це єдине джерело знань про все те, що безпосередньо не сприймається органами відчуттів. Воно первинне щодо останніх. Тому єдиним, ясним, виразним знанням може бути лише те знання, котре отримане на рівні мислення.

Таким чином, Декарт перебільшував, абсолютизував раціональне, розумове у пізнанні. Він був засновником філософського раціоналізму — напрямку в теорії пізнання, згідно з яким його істини мають своїм джерелом не чуттєве пізнання, не емпіричний досвід, а розум (від лат. ratio — розум, rationals — розумний).

Раціональні логічні ознаки достовірного знання, його загальність і необхідність Декарт вбачав у математиці, її аксіомах. Ці ознаки не даються у досвіді та його узагальненні, а взяті із самого розуму, його ідей, котрі природжені йому. “Вроджені ідеї” Декарта включають в себе загальні поняття, аксіоми математики та ідею Бога як найдосконалішу істоту.

Раціоналізм фактично відкидає ту достовірну істину, що єдиним джерелом знань є чуттєвий досвід людини, вплив зовнішнього світу на її органи чуттів.

Філософські погляди Декарта, його наукові здобутки мали великий вплив на подальший розвиток науки і філософії.

Раціоналізм Декарта, як однобічне розуміння логічного характеру математичного знання, не став загально визнаним напрямком у світовій філософії. Він мав як і прихильників так і супротивників.

Відомі афоризми Рене Декарта:

- Я мислю — отже існую.
- Прагни перемагати швидше самого себе, ніж долю, і змінювати своє бажання, ніж порядок у світі.
- Найбільше заздять славі.
- Неможливо вигадати чогось оригінального і мало ймовірного, що не було б уже сказано кимось із філософів.
- Люди, які займаються філософією частіше виявляються менш мудрими, ніж ті, хто ніколи нею не займався.
- Уточніть значення слова, і ви позбавите світ від половини непорозумінь та помилок.
- Для того, щоб вдосконалити розум потрібно більше розмірковувати, ніж заучувати.

- Краще взагалі не прагнути відшукувати істини, ніж робити це без будь-якого методу.
- Мало мати хороший розум, головне — правильно його використовувати. Його метод базується на індукції та дедукції:
 1. Вважати істиною тільки те, що не викликає жодного сумніву.
 2. Розкладати кожну складну проблему або завдання на простіші.
 3. Методично переходити від відомого і дослідженого до невідомого й недослідженого (від простого евідентного знання до складнішого).
 4. Не робити жодних пропусків у логічних ланках дослідження. Всі науки настільки пов'язані між собою, що легше вивчати їх всі відразу, ніж якусь одну із них окремо від інших.

Розкриваючи становлення теорії управління, не можна обминути ролі в її розвитку французького соціаліста-утопіста Сен-Сімона де Рувруа Анрі Клоде. В своїх працях цей мислитель зробив спробу дати прообраз майбутнього суспільства, розглядаючи його як єдиний організм, об'єднаний релігійними і моральними нормами та суспільною трудовою діяльністю. Під впливом класичної політичної економії Сміта і Сея, французький філософ у праці “Про промислову систему” стверджував, що структурні підрозділи соціального буття, і особливо економічний, почнуть функціонувати тільки на раціональній основі. Він вважав, що сучасне йому суспільство проявляє прагнення до формування таких соціальних структур, які сприяли б ефективному розвитку наук і промисловості. Тож і керівництво в ньому слід надавати відповідно вченим і промисловцям.

Відомі афоризми А. Сен-Сімона:

- Просинайтеся, графе, на Вас чекають великі справи.
- Нації, як і індивіди, можуть жити або крадучи, або виробляючи.
- Простий здоровий глузд керує краще, ніж помилкові наукові побудови.
- Досить почестей Олександром! Хай живуть Архімеди!

Найважливіша теза філософії історії у А. Сен-Сімона така: “Майбутнє складається із останніх членів ряду, в якому перші члени становлять минуле. Отже, вивчення розвитку людського розуму в минулому відкриє нам шлях, по якому він піде в майбутнє”.

Прийнято вважати, що менеджмент в його сьогоденному змісті, з'явився на початку ХХ століття, проте його науково-практичну основу заклав англійський філософ, соціаліст-утопіст **Роберт Оуен** (1771-1858). Син ремісника, Р. Оуен в 20 років уже був підприємцем, а в 1799 р. стає керівником великої на ті часи паперової фабрики в Шотландії.

Робітники на цій фабриці працювали по 14 годин на добу, але плату отримували мізерну, тому працювали погано, нерідко крали, пиячили. Англія, на той час, переживала період промислового буму, вдосконалювались верстати, завозилось нове обладнання, будувались, відповідно до промислових потреб приміщення. Але продуктивність праці зростала дуже повільно.

Аналізуючи умови життя людей, Оуен прийшов до висновку, який зробив революційний переворот підприємництва. Одночасно з модернізацією технічних засобів, він вперше в історії виробництва звернув увагу на людей, вивчив їх психологію, бажання, потреби. Машини і обладнання, стверджував Оуен, мають дуже важливе значення у зростанні продуктивності праці, але не менш вагомим є і вміле керівництво людьми. Оуен скоротив робочий день до 10 з половиною годин на добу, а коли фабрика тимчасово зупинилась, він пішов на небачений і нечуваний на ті часи крок – виплатив

всім робітникам і службовцям за дні простою фабрики середньомісячну платню. Вперше в Англії коштом фабрики він організував школи для дітей бідняків, де юнаки вчилися і займалися в спортивних залах гімнастикою.

Щоб виховати хороших керівників, вважав Р. Оуен, необхідно реформувати всю систему людських відносин, здійснювати виховні заходи не в масштабах певного підприємства, навчального закладу і т. д., а на рівні державної політики. Р. Оуен стверджував, що держава задля того, щоб бути добре керованою, повинна звернути основну увагу на виховання характеру. Оуен рішуче вимагав від англійського парламенту, щоб той переглянув закон про бідняків. Для безробітного, вважав він, повинні бути організовані села, жителі яких би займалися як землеробством, так і в промисловості. Завдяки праці в таких селах, вважав англійський мислитель, люди будуть формувати в собі раціональні погляди на життя. Зміняться і відносини між людьми. Нова суспільна організація не буде знати ні рабів, ні власників. Щоб прискорити цей процес, Р. Оуен пропонував націоналізувати бідняків, щоб система виховання була одноманітною, уніфікована у всій державі. У 1817 р. Оуен навіть склав докладний кошторис стосовно побудови сіл “виховного значення”.

Впровадження Р. Оуеном теоретичних положень щодо управління людьми, які були сформовані мислителями попередніх поколінь і, зокрема Нового часу і Просвітництва, в царину практичних дій, знайшли свою пролонгацію і утвердження в самостійній науці ХХ ст., яка отримала назву менеджмент. І першим менеджером був філософ, політик і підприємець-реформатор Роберт Оуен.

Відомі афоризми Р. Оуена: “Знання — це сила, сила — це знання”, “Я всього лише трубач і не беру участі в битві ... І наша труба кличе людей не до взаємних чвар, війн і битв, а, навпаки, до того, щоб вони, уклавши мир між собою, об’єднаними силами встали на боротьбу з природою, захопили штурмом її неприступні укріплення і розсунули ... межі людського могутності”.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте зміну людських знань та цінностей XVII-XIX ст.
2. У чому суть емпіричної філософії Френсіса Бекона?
3. Яка фабула та ідеї книги “Нова Атлантида” Ф. Бекона?
4. У чому суть “суспільного договору” Томаса Гоббса?
5. Назвіть афоризми Томаса Гоббса.
6. Прихильником яких поглядів на управління людьми був Джон Локк?
7. На основі яких правил заснована раціональна філософія Рене Декарта?
8. Назвіть афоризми Рене Декарта.
9. Кому слід надавати право керівництва у суспільстві згідно Сен-Сімона де Рувруа Анрі Клоде?
10. Яким чином можна підготувати хороших керівників згідно Роберта Оуена.

Лекція 5. Концепції управління суспільством в класичній німецькій філософії.

5.1. Кантівське розуміння системи управління людьми

5.2. Управління в фіхтеанській філософії дії

5.3. Система “керівник-підлеглий” в філософії Г. Гегеля

Класична німецька філософія як один із головних напрямків історії світової філософії виникла в другій пол. XVIII — на поч. XIX ст. До представників цієї течії належать такі філософи: І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф.Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель та Л. Фейербах.

На формування німецької класичної філософії вплинув розвиток ринкових відносин у Західній Європі у другій пол. XVIII ст., становлення буржуазних продуктивних сил та поява капіталістичних виробничих відносин, котрі й зумовили врешті-решт Велику французьку буржуазну революцію у 1789-1793 рр.

У цей історичний час на перше місце в філософських дослідженнях висувуються загальнолюдські цінності: *істина, розум, свобода, рівність, солідарність* людей усіх суспільних прошарків.

Засновником німецького класицизму філософ вважають **Іммануїла Канта** (1724-1804). Він народився і безвиїзно проживав в місті Кенігсберзі, здобув університетську освіту, майже десять років працював домашнім вчителем та помічником бібліотекара, пізніше — викладачем та професором Кенігсберзького університету. Основні філософські праці Канта — “Критика чистого розуму” (1781), “Критика практичного розуму” (1788). Свої соціо-логічні погляди і, зокрема, стосовно управління Кант виклав в працях “Про основи метафізики нравів” (1785), “Метафізичні начала вчення про добродетельність” (1797), “До вічного миру” (1796) та ін.

Подібно до поглядів представників французького і англійського Просвітництва, Кант розвив ідеї про верховну владу народу, але вважав, що управління при тогочасній системі кріпацтва на може бути реалізоване. Люди повинні бути якимось чином заангажовані в систему управління і лише тоді можна з’ясувати здатність кожного індивіда зайняти певне місце в управлінському процесі. Вся теорія розвитку суспільства, вважав Кант, є теорією розвитку свободи людини. Держава як організація, доводив він, є результатом угоди людей, при якій кожна особа, відрікаючись частково від своєї свободи, вільно користується тією частиною, яку залишає собі. Але кожен з нас має своє уявлення про цю частину, тому не існує певної міри пожертви свободи на користь держави, однак вагами є право та закони.

Аналізуючи суспільство як організацію, Кант дійшов висновку, що в ньому є активні і пасивні члени. Пасивними є ті, хто зайнятий фізичною роботою. Вони мало придатні до керівництва, тому що їхня праця пов’язана з навичками рук. Така людина має обмежений набір операцій, її мислення, загалом, націлене на відтворення. Інша справа — активні члени суспільства: їхня діяльність має творчий характер. Саме вони вміють творчо вирішувати проблеми, які виникають як перед невеликою групою осіб, так і суспільством в цілому. Активні, як найбільш підготовлена соціально частина населення, повинні в своїй діяльності керуватися категоричним імперативом, згідно з яким слід діяти таким чином, щоб максима твоєї волі завжди могла відповідати принципів загального законодавства.

Другою умовою категоричного імперативу, якого повинні дотримуватися активні члени суспільства, є положення, згідно з яким кожна людина повинна бути не лише засобом для здійснення якихось цілей, але й абсолютною ціллю, тому кожен повинен

діяти так, щоб людство як в твоїй особі, так і в особі іншого служило керівнику не тільки засобом, але і ціллю.

Звертаючись до історії управління державою, Кант вважав, що найкращою формою правління є абсолютна монархія. Вона проста для розуміння і реалізації управлінських функцій, тоді як демократія є дуже складною і непередбачуваною в наслідках своїх вчинків та дій. Разом з тим, Кант застерігав, що така форма правління може привести до деспотизму, але це виняток, тому що, як правило, кожен з монархів впродовж багатьох років, перш ніж отримати верховну владу, виховується у доброчесності, шануванні права. Монархічна форма правління є досконалою на певному історичному етапі. З розвитком суспільства вона втрачає риси досконалості, тому що досконалість є закінченою системою і не може розвиватися далі, а оскільки такою системою є монархія, то необхідна її заміна. Це на певній стадії розвитку суспільства усвідомлює монарх і його оточення, — абсолютна монархія замінюється конституційною. Всяке насильство над монархом-правителем, вважав Кант, є недопустимим (“Всі винні, окрім короля”).

Послідовником Канта і в той же час творцем нової філософської системи був **Йоганн Готліб Фіхте** (1762-1814). Він народився в містечку Рамменау в родині сільській ткача. Навчався в університетах Йєни і Лейпціга. Завдяки протекції Канта зробив блискучу кар’єру. Головні філософські праці Фіхте присвячені проблемі організації суспільства, економічним і політичним поглядам, це — “Система вчення про право” (1796), “Закрита торгова держава” (1800), “Промова до німецького народу” (1808) та ін.

Як і більшість мислителів кінця XVIII ст., Фіхте був прихильником французької революції. Вбачав у ній перемогу свободи над консерватизмом і феодалізмом, які сковували енергію людських дій. З ентузіазмом вітав перші кроки республіканського уряду, спрямовані на конфіскацію земель аристократії. Революція була наслідком неволі думки і слова, вважав Фіхте. Торгівці, купці, ремісники не могли більше терпіти ярмо, яке наклали феодали на діяльний, підприємницький “третій стан (клас суспільства)”. Людина, проголошував німецький мислитель, створена для діяльності. Діяльність іманентна її суті. Німецькі князі, з гіркотою говорив Фіхте, все роблять для того, щоб народ протестував, був незадоволений, щоб суспільство клекотало гнівом. В праці “Звернення до князів Європи” він попереджує властителів про наслідки їх нерозсудливої діяльності, яка може привести також на німецькі землі бурю французької революції. Він писав, звертаючись до князів: “Віддайте нам свободу, якщо не хочете катастрофи”. Керівництво з боку нинішніх феодальних владик, вважає Фіхте, є недолугим і небезпечним, воно веде до крові і встановлення диктатури, подібної до якобінської²¹.

Фіхте по-іншому, ніж його вчитель Кант, відповідав на запитання: що необхідно зробити, щоб вивести Німеччину з мороку застою? Кант вважав, що для цього необхідний моральний прогрес. Моральне самовдосконалення суспільства — ось шлях до прогресу, процвітання німецького народу. Фіхте вважав, що таким шляхом є дія (прагматизм), діяльність у сфері виховання, опора на риси німецького етносу, а саме: самодисципліна, підприємництво, динамізм у пошуках нових організаційних форм у

²¹ Якобінська диктатура — період найвищого піднесення Великої французької революції, найбільших глибоких перетворень в країні, але водночас і період масових репресій і розправ зі справжніми і вигаданими ворогами республіки. Клуб якобінців (фр. Club des Jacobins) або Товариство друзів Конституції — дискусійний клуб часів Великої французької революції, який одержав назву від монастиря Святого Якова, в якому збирався. Членів клубу називали якобінцями.

виробництві; німецька філософія — квінтесенція німецького духу у кожній епосі. Фіхте закликає до самовідданої праці кожного над самим собою у сфері самопізнання, вміння якісно і логічно мислити, формувати в собі потребу в реформах суспільного життя.

В праці “Закрита торгова держава” Фіхте закликає до такої організації суспільства, де керують ті, які знають, що таке праця, які звіряють свої справи з діючим правом, для яких держава є непересічною цінністю. Фіхте вважав, що держава, яка зачинила свої кордони (протекціонізм) і спрямувала волю своїх громадян на піднесення добробуту всередині країни, завжди буде процвітати.

Значне місце система управління займає в творчості **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770-1831). Він вивчав курс філософії і теології в Тюбінгенському університеті, із захопленням сприйняв ідеї французької революції, був прихильником республіки, вихваляв демократичний устрій суспільного життя, критикував феодальні порядки в Німеччині. Пізніше, коли Гегель став професором Берлінського університету й отримав офіційне визнання, він підтримав реакціонізм²²: прославляв пруську державу, її уряд, як і Фіхте, підкреслював винятковість німецької нації.

Гегель став творцем найбільш розробленої системи об’єктивного ідеалізму. Стержнем його філософії є розвиток абсолютної ідеї, феномен світового розуму. Він прагнув довести, що абсолютна ідея, яка внутрішньо суперечлива, породжує в процесі своєї діяльності все нові та нові логічні поняття. Істинне пізнання здійснюється в процесі постійного саморозкриття абсолютного духу. Згідно вчення Гегеля, філософія становить собою найбільш високий рівень пізнання, ототожнюється з діалектичною (змістовною) логікою. Він вперше в історії філософії розробив цілісну систему діалектичних визначень. Вся система філософії Гегеля заснована на положенні, що дійсність є розвиток абсолютного начала, який набирає багатоманітних форм свого виразу через ряд висхідних рівнів.

Кожен з народів має перед собою історичну мету, яка окреслена, визначена світовим розумом. Від цієї місії він відійти не може і повинен її виконати. Після її виконання він може ще якийсь час щасливо спочивати на лаврах, купатися в славі минулих заслуг, але, втративши внутрішній порив, поштовх до розвитку, гальмує свій поступ і сходиться на узбіччя історії або навіть зникає. Керувати людьми, вважав Гегель, — це не тільки благо, але і величезна відповідальність. Людина-керівник буквально спалює себе. Ті, хто їй підкоряється, найчастіше бачать зовнішні сторони керівника, обговорюють його приватне життя, зловтішаються над його невдачами. І чим вище посада, тим більше зростає відповідальність, однак, і претензійність та зловтішання підлеглих, якщо у тих, хто домінує над ними, є якісь негаразди, слабкості. Відомі в суспільстві, в державі люди і, особливо, ті, яким доля доручила керувати великими масами людей, як правило, нещасливі. “Вони, — пише Гегель, — рано помирають, як Олександр; їх вбивають, як Цезаря; їх висилають, як Наполеона на острів Святої Єлени. Та злорадна втіха, що життя історичних людей не можна назвати щасливим..., — цю втіху можуть знаходити в історії ті, хто її потребує. А потребують цього заздрісні люди, яких дратує велике, видатне, і вони намагаються применшити його і виставляють напоказ його слабкі сторони”.

Між керівником і підлеглим, зазначав Гегель, можуть бути й добрі відносини, камердинер не завжди є заздрісною людиною, але навіть у випадку, коли пан допускає до себе свого слугу (у Гегеля — камердинера), останній, здебільшого, шукає в панові не

²² Політична реакція — активний опір прогресу в суспільно-політичному житті з метою збереження та зміцнення старих порядків, які вже віджили своє.

чесноти, а дріб'язкові недоліки, знову ж таки заради того, щоб стати врівень з паном. Тому, робить висновок Гегель, найкращими стосунками в системі “управління — підпорядкування” є ті, котрі базуються на основі розумності, раціональності. Але, абсолютизуючи раціональне у керівництві в суспільних процесах, Гегель приходиться до реакційного висновку, що жінки, як вираз чуттєвого, не можуть бути повноцінними керівниками. Як Кант і Фіхте, він вважав, що місце жінки в сім'ї. Навіть якщо жінка освічена, вона може легко піддатися “чарам серця”, сентиментальності, а це суперечить принципу раціональності. Відмінність між жінкою і чоловіком така, як між рослиною і твариною. Коли жінка керує державою, то така держава у небезпеці. Зазначимо, що цей умовивід німецького філософа неодноразово спростовано сучасною історією (Індіра Ганді, Маргарет Тетчер, Ангела Меркель та ін.).

Питання для самоконтролю:

1. На яких цінностях і поняттях заснована німецька класична філософія?
2. Хто повинен управляти суспільством згідно Імануїлла Канта?
3. Що передбачає філософія прагматизму Йоганна Фіхте?
4. Які відносини повинні бути між керівником і підлеглим згідно Георга Гегеля?

Тема 6. Проблема свободи волі в діяльності менеджера і бізнесмена.

6.1. Поняття свободи, її онтологічні, гносеологічні та соціальні виміри.

6.2. Види свободи згідно Е. Фромма.

6.3. Особливості розуміння свободи діяльності людини в екзистенційній філософії.

6.4. Визначення свободи у філософії раціоналізму та ірраціоналізму.

У загальному розумінні поняття “свобода” — це специфічна характеристика людської діяльності, яка проявляється в творчих здібностях особистості перетворювати природні, соціальні процеси в певні форми суб'єктивно-духовного освоєння на підставі наукового знання, досвіду, певних цінностей та вільного вибору об'єктивних можливостей пізнання світу. Протягом історії розвитку людства філософське визначення свободи традиційно зводилося до антиномічного виразу: чи властива людині свобода волі, інакше кажучи, чи має індивід свободу вибору, чи, навпаки, всі його дії, наміри обумовлені зовнішніми обставинами, завжди детерміновані.

В сучасній літературі з менеджменту і бізнесу підкреслюється, що філософське розуміння свободи тісно пов'язане з економічними відносинами. Адже саме свобода відкриває можливість людині мислити і діяти в економіці самостійно, спираючись на свої вміння, винахідливість, совість і силу переконань. Практика історичного розвитку суспільства свідчить про те, що усвідомлення індивідом значущості своєї автономності, прав і свобод в економічній сфері буде розширюватися. Вже сьогодні ми є свідками того, як зникають штучно створені авторитети, авторитарні і необґрунтовані рішення, із грона пасивних виконавців, якими ми були ще так недавно, формується верства активних людей, підприємців. Різний їх соціальний і майновий рівень, але це вже не “гвинтики” у велетенській машині. Вони вільно вибирають свою долю. Зміст поняття “свобода” для них не є формальністю, оскільки вона пов'язана з політичним, економічним і т. д. вибором.

Еріх Фромм (1900-1980) німецький (американський) філософ, психоаналітик, апологет²³ критичної теорії індустріального суспільства, стояв біля витоків фрейдомарксизму та неофрейдизму. Письменник, викладач, соціолог, соціальний психолог та доктор філософії. Він зазначав, що людина може бути вільною у тому випадку, коли має три види свободи: а) економічну — право на вибір різновиду праці, заняття; б) інтелектуальну — право на знання, на інформацію; в) моральну — право бути вільною від орієнтації на того чи іншого ідола. І, звичайно, як само собою зрозуміле, Е. Фромм вважав, що всі попередні види свободи не можуть бути реалізовані без свободи політичної.

Еріх Фромм виявив та описав особливий феномен людської свідомості та поведінки — втеча від свободи. Так називається його книга, яка була опублікована у 1941 р. Основна ідея книги полягає в тому, що свобода, хоч і принесла людині незалежність і наділила змістом її існування, але водночас ізолювала її, пробудила в у нас почуття безсилля та тривоги. Наслідком подібної ізоляції стала самотність. Жага угамування цього почуття змушує витратити все своє майно, весь запал своєї душі. Якщо індивід досяг максимальної чи абсолютної свободи у світі, він починає розуміти, що свобода обернулася безмежною самотністю. Усунувши всі форми залежності, індивід зрештою залишається зі своєю індивідуальною самістю. Зникають численні заборони, які, хоч і обмежували свободу людини, але робили його близьким певному колу людей.

Поруч із раціональними підходами до визначення сутності свободи, характерними для античної, середньовічної та нової європейської філософії, із середини ХІХ ст. набуває розвитку ірраціональний підхід до її пояснення. Свобода діяльності людини отримує нові своєрідні визначення, виходячи із підстав недетермінованих ірраціональних проявів людського буття — екзистенції, чужої і незрозумілої для неї природи, об'єктивного світу, матеріальних речей. З давен відомо, що поруч із раціональним пізнанням світу існує протилежне йому за змістом ірраціональне тлумачення проблем існування людини, сенсу її життя. Між ними немає непрохідної межі, вони завжди взаємодоповнюють процес пізнання, проте мають докорінні відмінності. Наявність ірраціонального в соціальній практиці та пізнанні демонструє, наскільки обмежена для кожної історичної доби певна міра раціонального досягнення світу та людини. В певні історичні періоди ірраціональне прагне стати вище раціонального — надраціональним і на власній підставі з'ясувати питання людського буття з допомогою таких засобів, як воля, віра, інтуїція, несвідоме, екзистенція тощо.

Так, аналізуючи співвідношення проблем пізнання та свободи людини, німецький філософ кінця ХІХ ст. **Фрідріх Ніцше** (1844-1900) стверджував, що справжня свобода полягає у *творчості*, в тому, що знаходиться "*по той бік добра і зла*", а попередній вибір між добром і злом приводить не до істинного прояву свободи, а до гіршого чи кращого пристосування до наявного буття, власне до необхідності. Щоб діяльність підприємця була успішною, йому потрібен творчий комбінаційний талант, розвинута уява (фантазія), здібності координатора і величезний заряд енергії (ентузіазм). Здібності ж свої він може використати або виключно в індивідуалістичних цілях, або в дусі соціальної відповідальності. Така позиція чітко проводиться в неопсихоаналізі, персоналізмі, неотомізмі (синтез віри і розуму).

²³ Апологет (грец. *απολογεωμαι* — захищаю) — запальний прихильник якоїсь ідеї, наряду, вчення. Спочатку апологетами називали захисників християнського богослов'я і релігії; у переносному розумінні — беззастережні захисники і вихвалючі певних ідейних течій або систем.

Іншу думку на сутність свободи проводить філософ-екзистенціаліст²⁴ **Мартін Гайдеггер** (1889-1976). Він стверджував, що предметом філософії має стати буття, тоді як предмет науки — суще. Під суцим розуміється все, що стосується емпіричного світу, від якого необхідно відрізнити саме буття. Буття досягається не опосередковано (через міркування), а лише безпосередньо, відкриваючись людині як її власне буття, її особисте існування. В екзистенції²⁵ саме і полягає нероздільність цілісності суб'єкта і об'єкта, недоступна ні розумово-науковому, ні спекулятивному розумінню, мисленню. У повсякденному житті людина не завжди усвідомлює себе як екзистенцію. Для того щоб людині усвідомити себе екзистенцією, необхідно, щоб людина опинилася в пограничній ситуації, тобто перед смертю. Стаючи екзистенцією, людина вперше здобуває і свою свободу. Свобода за екзистенціалізмом полягає в тому, щоб людина не виступала як річ, що формується під впливом природної або соціальної необхідності, а, вибираючи саму себе, формує себе кожною своєю дією і вчинком. Отже, вільна людина несе відповідальність за все зроблене нею, а не виправдовує себе обставинами. Почуття вини за все зроблене навколо неї — почуття вільної людини.

Французький філософ-екзистенціаліст ХХ ст. **Альбер Камю** (1913-1960) на прикладі Великої французької революції 1789-1794 рр. показує, що раціоналістичне розуміння свободи як пізнаної необхідності завершується в кінці рабством, терором і деспотизмом, повним запереченням першопочаткових прагнень до втілення принципів абсолютної свободи. Екзистенціалізм ототожнює свободу і волю людини, розглядає першу вродженою, інстинктивною функцією людини. Людина “засуджена” бути вільною, а тому кожна особа є проявом того, що вона з себе витворює, реалізуючи інстинкт свободи. Отже, свобода в екзистенціалізмі зводиться до необхідності людського існування, котре мислиться як довільне зіткнення індивідуальних, окремих воль. Тому і в філософії екзистенціалізму людина постає рабом так званої “необхідної свободи”.

Філософ погоджувався з тим, що наука поглиблює наші знання про світ і людину, але він вказував на те, що ці знання все ще залишаються недосконалими. На його думку, наука досі не дає відповіді на нагальне питання — питання про мету існування і сенс всього сущого. Люди занедбані у цей світ, у цю історію. Вони смертні, і життя постає перед ними як абсурд у абсурдному світі. Що ж робити людині у такому світі? Камю пропонує в есе “Міф про Сізіфа” сконцентруватися і з максимальною ясністю розуму усвідомити свою відповідальність за те, що з нами відбувається, і мужньо нести тягар життя, не змиряючись з труднощами і бунтуючи проти них. При цьому питання про сенс життя набуває особливого значення, його мислитель називає невідкладним. Із самого початку людина повинна “вирішити, варто чи не варто життя того, щоб його прожити”. Відповісти на це “фундаментальне питання філософії” означає вирішити серйозну філософську проблему. На думку Камю, “все інше... другорядно”. Прагнення жити, вважає філософ, диктується прихильністю людини до світу, в ній є щось більше: сильне, ніж всі біди світу. Ця прихильність дає людині можливість подолати розлад між нею та життям. Відчуття цього розладу породжує почуття абсурдності світу. Людина, будучи розумною, прагне впорядковувати, “перетворювати світ відповідно до своїх уявлень про добро і зло. Абсурд поєднує людину зі світом”.

²⁴ Екзистенціалізм або філософія існування — напрям у філософії ХХ ст., що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору.

²⁵ Екзистенція — центральне поняття екзистенціалізму, унікальна особистісна сутність людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи.

В сучасних філософських течіях є різні погляди на свободу діяльності людини, але вони сходяться на розумінні того, що свобода — це здійснення волі, тобто є специфікою людської діяльності, що випливає із внутрішніх потреб людського буття. Тому свобода можлива там, де людина усвідомлює суть своєї волі і наслідки її реалізації. При виборі підстав свободи дороги філософів розходяться. Так, наприклад, релігійна філософія виходить із подвійного витлумачення сутності свободи. По-перше, свобода є звільнення або спасіння від звабливих гріхів людського існування як “маєти маєт” і здобуття вічного життя. Друге поширене у християнстві тлумачення свободи пов’язане з гадкою, що Бог, створивши людину, дозволив їй вибирати “дорогу до Бога” чи “дорогу до диявола”, зробити вибір між добром і злом.

В розв’язанні питання свободи діяльності людини в бізнесових структурах в сучасній філософській думці маємо величезну розмаїтість поглядів, котрі врешті-решт зводились до двох основних — до розуміння свободи як визначеного вибору і як можливої діяльності у відповідності до знання необхідності. Важливо зрозуміти, що ці дві крайні точки зору по суті є одnobічними моментами єдності цілісної, синтетичної концепції свободи діяльності. Коли мова йде про те, що людина вільна вибирати якийсь вид діяльності, то це значить, що предмет вибору необхідно існує. Вибір внаслідок цього — не просто свобода людини, а реалізація її волі. Порівнюючи різні підходи до інтерпретації проблеми свободи різними філософськими напрямками, зазначимо, що є позиція екзистенціалізму в тлумаченні свободи на підставі ірраціональності, яка близька до марксистського розуміння свободи як проявів діяльності людини на підставі пізнання законів розвитку природи, суспільства та людини, де раціональне знання створює необхідну підставу для дії. Тому свобода як ірраціональне свавілля у межах власної необхідності нічим не краще, ніж свобода, що має обґрунтування на знанні певної необхідності — природи чи суспільства. На практиці це виявляється коли одні люди не вміють, та й не можуть використовувати нові можливості економічної свободи, інші — розуміють її як вседозволеність.

В сучасній зарубіжній та українській філософії проводиться специфічний погляд на свободу діяльності людини. Не заперечуючи того, що свобода є засіб реалізації волі, стверджується думка, що свобода полягає у створенні принципово нових цінностей, поступі культури людства до того, щоб перевершити наявні форми світосприйняття і створити ідеали, певні орієнтири-зразки історичного розвитку людського буття.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття “свобода” у контексті управління-підпорядкування.
2. Які види свободи існують згідно Еріха Фромма?
3. У чому суть ірраціонального трактування сенсу життя?
4. Які постулати проголошує філософія екзистенціалізму?
5. У чому суть діяльності людини згідно Альбера Камю?

Тема 7. Раціоналізм і інтуїтивізм як філософська основа сучасного менеджменту і бізнесу.

7.1. Причини раціоналізації менеджменту і бізнесу в умовах сьогодення.

7.2. Інтуїтивне мислення в діяльності менеджера і бизнесмена.

7.3. Сутність раціонально-інтуїтивних дій менеджера і бизнесмена.

7.4. Прагматичний метод управління.

Раціональне управління — це система керівництва людьми за якої досягають максимальної ефективності у вирішенні певних завдань в економічній, політичній та культурних сферах. Динаміка управлінського процесу виражається в здатності керівника швидко та вмільо впливати на діяльність людей, сприяти успіху в досягненні поставленої мети у виробничій сфері, політичній чи науковій діяльності, туристичних, спортивних заходах та інших організаційних справах.

Раціональне, успішне виконання поставленої мети передбачає наявність у керівника чіткого розуміння як власної ролі та місця в організації, так і також кожного із своїх підлеглих.

Становлення сучасного менеджменту та бізнесу датується економічною наукою початком 20 ст. Це був час, коли всі країни Європи знаходились в стані високорозвинених ринкових відносин. Менталітет “дикого капіталізму” поступово відходив в історію. Перед економікою, політикою, культурою життя постали нові вимоги, виконання яких потребувало і нових філософських основ — раціоналізму і інтуїтивізму. Не були вони відкриттям 20 ст. І раціоналізм і інтуїтивізм зароджувались ще в глибинах античної філософії, пройшовши своє, як було вже фрагментарно подано в попередніх лекціях, формування в умовах Середньовіччя, Нового часу і, особливо, впродовж всього 19 ст. Проте ці методи пізнання розвивались в руслі наближення до практичного життя суспільства.

Виключення складав марксизм в особі його засновників **Карла Маркса** (1818-1883) та **Фрідріха Енгельса** (1820-1896) і їх послідовників **Поля Лафарга** (1842-1911), **Франца Мерінга** (1846-1919), **Г. Ф. Плеханова** (1856-1918) і інших, які вже в перших своїх працях проголосили змістом філософії революційне перетворення світу на засадах раціонального бачення його пролетаріатом, теоретиками якого вони були.

У “Критиці Готської програми” (1875) К. Маркс сформулював своє бачення закономірностей розвитку майбутнього комуністичного суспільства.

Учення про суть капіталістичного виробництва, побудованого на експлуатації найманої праці, було спрямоване на те, щоб показати його історичну безперспективність. За визначенням Маркса, капіталізм сам готує свою загибель і на зміну йому прийде інший лад, побудований на суспільній власності. Але Маркс та Енгельс, хоч і були впевнені в неминучості революційної зміни існуючого ладу, не залишили всебічно обґрунтованої теорії соціалізму.

На відміну від ідеалістичної діалектики Г. Гегеля, марксистська діалектика є матеріалістичною. За К. Марксом не свідомість чи Бог створюють матерію, а навпаки матерія у своєму постійному русі та розвитку створила свідомість. Пізнання можливе через органи чуття та розум, а практика є мірилом, яким вимірюється світ та є єдиним критерієм істини.

Відповідно до відомої тези К. Маркса — “буття визначає свідомість” керівники повинні формалізувати управлінський процес шляхом організаційно-розпорядчих документів, політик, регламентів, інструкцій, форматів нарад, методів комунікації,

негласних правил тощо. Головною роботою керівника є праця над своєю свідомістю (інтелектом, раціональним, творчим мисленням, втіленням ідей), на відміну від працівника, розум якого зайнятий виробничим процесом (деталлями і продуктивністю – можливістю збільшення заробітку).

Розвинув парадигму раціоналізму німецький соціолог **Макс Вебер** (1864-1920). Аналізуючи сучасне йому суспільство, він прийшов до висновку, що саме раціональність є тією філософською основою, на якій успішно може функціонувати ринкова економіка. Ідеальним виразом раціоналізації суспільства в умовах ринкових відносин, вважав М. Вебер, є особливості бюрократичного апарату в організаціях різного типу управління. Такими особливостями є:

1. дотримання членами управлінських груп певної, визначеної ними поведінки;
2. строгий розподіл обов'язків і компетенції відповідно до спеціалізації;
3. ієрархія у керівничому гроні тієї чи іншої організації;
4. професіоналізм;
5. можливість отримати посаду відповідно до рівня компетенції;
6. ротація керівних кадрів.

Бюрократи, очолюючи організації, писав М. Вебер, у всіх своїх діях керуються перш за все засадами раціональності. На основі цих засад вони постійно удосконалюють свою управлінську майстерність. Саме завдяки раціональному підходу до системи управління, вважав М. Вебер, в суспільстві створилась група людей, яка постійно вчиться “вмінню керувати, оволодівати таємницями комунікативного мистецтва” в економічній, політичній та культурних сферах.

З багатой теоретичної спадщини М. Вебера можна зробити висновок, що основними причинами раціоналізації діяльності структур капіталістичного суспільства в умовах розвинутої ринкової економіки є:

1. Раціональний характер розвитку економіки, політики, культури. М. Вебер писав: “Загалом творцями капіталізму були раціональне підприємство, раціональна бухгалтерія, раціональна техніка, раціональне право, але не лише вони; ми повинні віднести сюди раціональний спосіб мислення, раціоналізацію способу життя раціональну господарчу етику”.

2. Другою причиною раціоналізації сфери управління була капіталістична система організації праці. “Тільки Захід, — писав німецький філософ і соціолог, — має досвід ведення підприємництва із застосуванням зростаючого капіталу, вільною працею і раціональною спеціалізацією та поділом праці”.

3. Третьою важливою причиною раціоналізації управління системи розвинених ринкових відносин була демократизація суспільства в усіх його сферах. Західний світ дуже швидко зробив висновки із комуністичних переворотів в Російській імперії і випередив негативні наслідки закріплення економічних та політичних прав і свобод індивідів.

4. У підсумку філософського розуміння раціональності сфер життя Західні суспільства змогли отримати теоретичне обґрунтування та впровадити незалежні управлінські інститути.

Бюрократизація суспільства вперше в теорії філософської думки отримала свою апологію (а заодно і критику) в працях іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета (1881-1955) та італійського економіста і соціолога **Вільфредо Парето** (1843-1923). Зокрема, відоме правило, принцип Парето 20/80 здатне раціоналізувати наші зусилля майже у всіх сферах життя і забезпечити успіх в управлінні та отриманні прибутків.

Займаючись соціологічними та економічними дослідженнями, В. Парето виявив, що 80% ресурсів країни підконтрольні лише 20% населення. А також 80 % прибутку власники фірм отримують від 20% споживачів свого продукту. І навіть 80 % урожаю виходить з 20 % висіяного насіння або саджанців. Значить, щоб отримати 80 % результату, потрібно затратити всього 20% зусиль. Втім, вірно і зворотне. Універсальний закон, який і ви можете застосовувати у своєму житті. Але які кроки зробити, щоб схема запрацювала? Звичайно, переорієнтувати зусилля, які прикладаються, щодо їх доцільності. А для цього в першу чергу потрібно оцінити різні сфери життя, щоб дізнатися, де ви успішні, а що потребує коригування.

Закон Парето стверджує, що велика частина скоєних покупок (придбаних речей) буде використовуватися вкрай рідко або не знадобиться зовсім. Вони просто стануть захаращувати простір. Такі речі в будинку напевно є у кожного. Тому, можливо, є сенс зробити ревізію, позбавитися від непотрібного мотлоху і надалі більш ґрунтовно та виважено підходити до здійснення покупок. Так ви не тільки зробите навколишню вас матерію більш впорядкованою, а й істотно зменшити непотрібні витрати. До речі, це відмінний спосіб керувати своїми фінансами.

Велике коло спілкування, з одного боку, здається позитивним явищем, яке свідчить про відкритість та комунікабельність людини. З іншого боку, лише з 20 % від всієї кількості людей, присутніх тою чи іншою мірою в житті, ми контактуємо стабільно і постійно. Решта — це тимчасові за великим рахунком, люди. Так чи варто витрачати час на підтримання таких непотрібних соціальних зв'язків? Або краще сконцентруватися на якість спілкування, а не на його кількості? Так ви створите близьке коло друзів і приятелів, яке буде відрізнятися більшою стабільністю і надійністю, що важливо для задоволеності життям.

Протилежним методу раціоналізації рішень є інтуїтизм.²⁶ У сучасній науці з менеджменту і бізнесу наводиться безліч прикладів, коли рішення, здійснені на основі *інтуїції*, приводили до успіху. Вперше роль інтуїції в прийнятті вірних рішень обґрунтував французький мислитель **Анрі Бергсон** (1859-1941). Він порівнював інтуїцію зі згаслим світильником, “який оживає час від часу на декілька миттєвостей, але оживає там, де входить в гру живий інтерес. Вона, інтуїція, кидає світло на нашу індивідуальність, на нашу свободу, на місце, яке ми займаємо в природі, на наше походження, а може, навіть і на наше призначення. Це світло мерехтливе і слабеньке, але його цілком достатньо для того, щоб пробити морок ночі, в якій нас залишив розум.”

Згідно з А. Берсоном, інтуїтивне мислення лежить в основі прийняття людиною особливо важливих рішень. Кожен, стверджував він, відчув її творчий вплив, а саме:

1. на шляху пошуків неординарних вирішень проблем;
2. в часи катастроф та інших лих, коли людина змушена знаходити миттєвий вихід з ситуації;
3. в інтуїтивному передбаченні подій, фактів, результатів і т. д.

І в дослідженнях діяльності менеджерів вищої ланки 80 % опитаних керівників заявили, що вони виявили в собі наявність конкретної серйозної проблеми лише завдяки “неформальному об’єму інформацією і інтуїцією”.

Деякі американські менеджери взагалі заявляють, що їх рішення майже завжди мали інтуїтивну природу, а ті рішення, які були прийняті всупереч їй, — привели до невдач.

²⁶ Інтуїтивізм (лат. *intuitio* — уява, споглядання) — в літературознавстві — напрям, що абсолютизує інтуїцію як момент безпосереднього осягнення світу в діяльності творчої фантазії, в акті його естетичного сприймання й оцінки.

Як вважає польський психолог і філософ Едвард Ненцка, апріоричний характер прийняття рішень “створює враження, що вони мовби не спираються ні на які факти, аргументи чи якісь попередні дії. Повторимо: це тільки створене враження, яке має виключно суб’єктивний характер. Людина або щось знає, або щось “чує” — і сама не в змозі того витлумачити чи обґрунтувати. Їй здається, що інтуїтивні судження є несподіваним просвітленням нізвідки, які ні на що не спираються.”

Людина впевнена, що її дії (а також думки, передбачення і оцінки) правильні, але не знає чому (і в цьому апріоризм). Звичайно, це не означає, “що інтуїція є безпомилковою — очевидність теж має чисто суб’єктивні виміри”. Інтуїція, зазначає польський вчений, як і апріоризм, є результатом несподіваності появи знання, але ця несподіваність мала історію в житті людини. Просто та чи інша подія торкнулась її серця і пройшла зовні для неї непомітно, але вона закарбувалась в підкірці, щоб в певнім часі стати фундаментом єдино вірного рішення менеджера, бізнесмена.

Правда, коли управлінець інтуїтивно відчуває необхідність прийняття певного рішення і, ще не здійснивши його, логічно вибудовує шляхи реалізації, одночасно надаючи їм емоційного забарвлення — рішення може набрати помилкового характеру. Емоції, стверджує Е. Ненцка, часто перешкоджають об’єктивній оцінці подій. Вони інгібують реалізацію дій, рішень тощо. Менеджер, бізнесмен, які спираються на “чисто” раціональний або “чисто” інтуїтивний способи, як правило, допускають прорахунки, помилки в своїх діях, але причина їх різна. Рішення, сформовані на “чисто” раціональній основі іноді не досягають мети через нерівномірне обґрунтування всіх ланок виконавчого процесу, прорахунки на певних його етапах. “Чисто” інтуїтивне рішення, як вже зазначалось, “обтяжене” емоційними впливами, теж може мати хибну реалізацію.

Раціональна діяльність менеджера і бізнесмена характеризується не тільки доцільністю, але і цілеспрямованістю. Вона є результатом усвідомленої мети і засобів її здійснення. Тому не тільки діяльність менеджера і бізнесмена, яка спрямована на реалізацію мети, є розумною, доцільно-цілеспрямованою по своїй суті, але і її результат в певних межах є розумним, раціональним. Хоч, правда, “сама по собі цілеспрямована діяльність, якщо її розглядати абстрактно, не завжди відповідає тому, що прийнято вважати розумним”.

Дії менеджера, бізнесмена спрямовані на вирішення вузькоутилітарних проблем, які стоять перед конкретною організацією, фірмою, асоціацією і т. д., можуть виглядати цілком виправданими і раціональними з боку членів цієї організації, фірми і т. д., але нераціональними з позиції генеральних інтересів суспільства, держави тощо.

Розкриваючи зв’язок раціонального і інтуїтивного, слід мати на увазі, що інтелектуальна робота, здійснена суб’єктом, з гносеологічної сторони є результатом узагальнення попередніх актів мислення. Інтуїтивний висновок є діалектичним стрибком, який передбачає накопичення знань, уявлень, що при наявності настійливого дослідницького пошуку і творчої уяви приводить до якісно нового інтуїтивного пошуку. В літературі з менеджменту наводиться безліч прикладів про рішення, які були прийняті на основі інтуїції. Проте не можна абсолютизувати її ролі, як це робив Анрі Бергсон, який протиставляв інтуїцію розумові як щось цілком несумісне з ним. “Свідомість людини, — писав він, — це царина розуму... Інтуїція і розум є два протилежно спрямовані напрямки духовної діяльності. Інтуїція йде в напрямку життя, а розум у зворотному русі...”

Ще у 18 ст. філософи-раціоналісти Декарт, Спіноза, Лейбніц прийшли до висновку, що в складі інтелектуальної діяльності є істини, які розум виявляє не на основі

логічних доказів, а шляхом відповідного безпосереднього бачення. Декарт доводив, що в певних випадках людина, відкинувши кайдани силогізму, повинна довіритись інтуїції, в основі якої лежать “спресовані”, незатребувані раніше знання. В певний час, вони несподівано для людини як “осяння” дають ключ до вирішення проблем, які не вкладались у певні логічні конструкції.

Інтуїція не суперечить раціональному, а є істотним доповненням творчості. Відбуваючись підсвідомо і не вкладаючись в певні стандарти, вона приводить до створення нових еталонів і норм, які, теоретично обґрунтовані, стають парадигмою раціонального знання.

Робота менеджера є особливий вид мистецтва, який важко вкладається у визначені канони. Це обумовлено її багатовекторним вибором ролей. І вибирає менеджер ту, яка допомагає йому вирішувати проблему саме тепер, саме так, завдяки раціональному і інтуїтивному способам мислення.

В кінці 19-на початку 20 століття в Північній Америці виникає філософський напрямок, який отримав назву прагматизм (від гр. *pragma* — дія), основні положення якого були сформульовані американськими вченими — логіком і математиком **Чарлзом Сандерсом Пірсом** (1839-1914) та психологом **Вільямом Джеймсом** (1842-1910). Згодом основні положення прагматизму розвинув філософ, педагог і психолог **Джон Д'юї** (1859-1952). Він, почавши з прагматичної інтерпретації логіки і теорії пізнання, в наступні десятиріччя надавав прагматизму інструментального, прикладного значення. В такому вигляді прагматизм став філософською основою спочатку американського, а згодом і в усіх розвинених країнах, підприємництва і бізнесу.

У гносеологічному аспекті прагматизм мав двоякий характер: з одного боку, це був метод, а з другого — це теорія істини.

1. Прагматизм як метод. Пірс, Джеймс та ін. вважали, що коли в процесі філософського дослідження ми, спираючись на різні принципи, отримуємо один і той же результат, то це є свідченням того, що між цими положеннями (принципами) немає суттєвої різниці, відмінність тільки в словах. У всякій дії в бізнесі, доводили представники прагматизму, важливим є результат, спосіб же його отримання є справою другорядною і навіть треторядною. Проте, коли мова йде про результат дії, застерігає Д'юї, ми завжди маємо на увазі, що він є завершенням легітимного процесу.

2. Прагматична теорія істини. Представники прагматизму приєднались до широко розповсюдженої на початку 20 століття думки, виголошеної Ернстом Махом, що наукові істини не є відображенням дійсності. Якщо ми визначаємо, що таке істина, писав Пірс, то мусимо визнати, що її зміст не має безпосереднього відношення до оточуючого нас світу. Істина — це те, що є властивістю нашої думки. Вона постійно змінюється і не тільки з часом, але і в залежності від конкретних умов, а також від того, який ми отримали результат. Якщо результат позитивний і є для нас благом — маємо істинне знання, і навпаки. Поняття, писав Д'юї, якими ми оперуємо, не є образами, відображеннями основних ознак явищ, предметів, а лише планом дій, інструментом. Погляди Д'юї були визнані представниками американського бізнесу як такі, що найбільше відповідають суті американського ділового життя.

На початку 30-х років 20 століття прагматизм-інструменталізм визначив парадигму своєї філософії, яка майже без змін залишається до сьогодні. Такими основними її положеннями є:

1. філософські поняття є засобом дії;
2. все, що сьогодні є логічне і корисне, є добрим і слухним;

3. поняття і уявлення постійно розвиваються, тому істина і добро є відносними, поточними.

Фахівці з менеджменту і бізнесу погоджуються, що успіх прийняття рішень у справах фірми є свідченням професійного рівня усіх її співробітників. Прийняття рішень у поза виробничій сфері розглядається як щось, що виконується автоматично, як звичка, наприклад, одягатись, вітатись з людьми тощо. Проте спосіб життя, поведінки і т. д. бізнесмена і оточуючих його людей є не менш важливим, ніж той, який визначає його саме як бізнесмена на професійному рівні (філософія екзистенціалізму). Все своє життя людина щось вирішує. Справи ті можуть мати як економічний, так і неекономічний характер, але в однаковій мірі вони важливі для неї. Наприклад, людину запросили на вечірку, яка може стати переломним етапом у її житті: знайомство з цікавою особою, запропонована вигідна умова контракту, більш перспективна праця і т. д., а може бути і навпаки — втрачено все (особливо у плані іміджу), що плекала людина роками, десятиріччями.

Відвідини ресторану, місце відпочинку, манера одягатись, — нам іноді здається, що це виключно особиста справа кожного. Але з часом ми з подивом дізнаємося, що наші дії отримують відповідний суспільний резонанс, який позначається і, часто суттєво, на наших комерційних справах.

Тому у виборі особистих рішень, перш ніж їх прийняти, слід виконати кілька умов:

1. Задумайся над змістом конкретних наслідків, які бажаєш досягти.
2. Встанови термін прийняття рішення і постарайся дотриматись його.
3. Підготуйся до різних варіантів вирішення справи і порівняй їх з бажаним результатом.
4. Не приймай до уваги багато порад, вирішуй сам.
5. Зупинися на першому рішенні. Саме воно повинно заповнити необхідний результат.

Найважче вирішувати тоді, коли не маєш достатньої інформації. Найкраще, що можна зробити у цьому випадку — це консультації з експертами. Проте є проблеми, які виходять за сферу компетенції спеціаліста, і тут кращу пораду для їх вирішення дадуть члени родини або друзі, оскільки здатні побачити такі аспекти проблеми, на які особисто, або фахово уваги не приділено. Також причиною є те, що близькі люди краще знають нас, наші можливості, ніж експерт.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке раціоналізація управління?
2. У чому переваги бюрократизації управлінських процесів згідно Макса Вебера?
3. У чому суть правила Паретто?
4. Що таке інтуїтивізм і в яких умовах він проявляється згідно Анрі Бергсона?
5. Що таке прагматизм?
6. Які філософи прагматичний метод і прагматична теорія істини?
7. Назвіть основні положення інструменталізму.

Тема 8. Філософія успіху керівника та підприємницької діяльності.

8.1. Принципи, правила успіху менеджера. Риси характеру, які визначають успішність керівника.

8.2. Типові помилки менеджера в управлінні людьми.

8.3. Етичні норми управління колективом.

Праця керівника є різноманітною і багатовекторною, але в основі її лежить рівень етичних і психологічних чинників суб'єкта управління, його принципи, характер та ціннісні орієнтації. У взаємовідносинах “менеджер — оточуюче середовище” кожен конкретний випадок породжує велику кількість непередбачених нюансів, але існує низка правил, принципів та законів, дотримання яких визначають особистий успіх менеджера (досягнення впливу, авторитету, харизми) та прибутковості результатів його діяльності.

Видатний американський соціолог, журналіст і автор книг з та саморозвитку (“Думай і багатій”, “16 уроків успіху”) **Наполеон Хілл** (1883-1970), на основі величезного обсягу зібраних фактів з життя видатних особистостей, їхніх принципів ведення справ, узагальнив, що важливою умовою успіху керівника є наявність таких рис характеру:

1. *Сміливість і рішучість.* Ці риси засновані на знанні самого себе і тієї роботи, якій присвятили своє життя. Вчений і практик Н. Хілл був переконаний, що жоден виконавець (підлеглий) не хоче працювати під орудою невпевненого в собі, несміливого управлінця, оскільки такий керівник постійно оглядається на вищі інстанції, розпочинаючи якусь справу, не впевнений в її успішному завершенні, не реалізовує навіть те, що однозначно приносить успіх.

2. *Самоконтроль.* Людина, яка не контролює своїх вчинків, не може (і навіть не має права) контролювати інших. Самоконтроль є важливою рисою, яка є особистою справою керівника, але вона є і прикладом для оточуючих його людей (колективу), як вгамовувати свої пристрасті.

3. *Відчуття справедливості.* Якщо керівник несправедливий щодо оточуючих, він втрачає моральне право бути ним. Зазначимо, що справедливість є моральною чеснотою, яка заснована на відповідному вихованні, інтелекті та підсвідомому розумінні добра і зла. У більшості випадків — притаманна кожній людині, оскільки кожен здатен порівнювати кількість та якість матеріальних і духовних благ. Іноді, справедливість прирівнюють до совісті²⁷. Відповідно сумлінний керівник — це найчесніший, найсправедливіший, найвідповідальніший представник певного колективу, суспільства і т. ін.

4. *Чіткість рішень.* Керівник повинен чітко визначати завдання і вимагати чіткого їх виконання. Коли підлеглий перевершує очікуваний результат виконання поставленого завдання, ініціатива повинна бути додатково винагороджена матеріально або морально з боку керівництва.

5. *Якість планів.* Керівник націлений на успіх повинен постійно удосконалювати план своїх дій. Потрібно уникати принципу — “Головне вступити в бій, а потім побачимо”, не встановивши чіткого плану (етапів і термінів виконання завдання), оскільки зазнає втрат і, якщо досягне мети, то вищою ціною, тобто проявить свою неефективність і легковажність.

²⁷ Сумління, або совість — етична відповідальність за свою поведінку перед собою та оточенням. Совість, присутня в глибині людської душі, — це суд розуму, який у відповідний момент наказує людині чинити добро й уникати зла.

6. *Звичка працювати понаднормово.* Якщо людина бере на себе відповідальність (або їй доручають керувати колективом), вона повинна знати, що праця “від дзвінка до дзвінка” є працею підлеглих, а також всіх тих, хто не працює в сфері підприємництва і бізнесу. Управління людьми — це постійний творчий пошук, який виходить за межі встановленого робочого дня. Офісом для менеджера є увесь простір, навіть під час розваг, керівник повинен пам’ятати про завдання, які стоять перед ним та його командою.

7. *Привабливість особи управління.* Для своїх оточуючих керівник повинен бути взірцем у всьому: одязі, діях, дотриманні слова, виконанні управлінських функцій та обов’язків.

8. *Співчуття і розуміння.* Це важлива риса характеру керівника, яка визначає його як гуманну, добру, толерантну особистість. Керівник завжди повинен вміти “поставити себе на місце підлеглого”, у позитивному настрої намагатися вирішити його проблему, ніколи не заявляти — “То є ваші проблеми, а робота є роботою”.

9. *Досконале володіння знанням суті процесів і ситуацією.* Керівник, який досконально знає свою справу, завжди є шанованою людиною. Професіоналізм — визначає компетентність, харизму і вплив керівника на підлеглих та контрагентів²⁸.

10. *Готовність взяти відповідальність на себе.* Вмілим керівником є той, який з готовністю бере на себе відповідальність за помилки, допущені його підлеглими.

11. *Активізація співробітництва і відповідальності.* У кожному колективі, виробничому підрозділі є люди, які намагаються триматися від усього осторонь. Їх праця не викликає зауваження, але разом з тим вони малоактивні, не виходять і навіть не роблять спроб вийти з діловими пропозиціями. Філософське відношення “Я і Світ” у матеріальній і духовній сферах вони визначають переліком пунктів у відповідних документах.

Також Наполеон Хілл сформував 15 законів успіху:

1. Визначена головна мета (ціль);
2. Впевненість у собі;
3. Звичка заощаджувати;
4. Ініціатива і лідерство;
5. Уява;
6. Ентузіазм;
7. Самоконтроль;
8. Звичка робити більше того, за що вам платять;
9. Приваблива особистість;
10. Точне (чітке) мислення;
11. Концентрація;
12. Співпраця (кооперація);
13. Врахування уроків невдач;
14. Терпимість (толерантність);
15. Золоте правило (правило “бумеранга”).

Отже, головним завданням керівника (менеджера) є вироблення у собі вищеперелічених навиків, принципів, дотримання законів успіху, а також їхнє культивування в колективі, доведення підлеглим, що кожен них — здатний на значно більше. І відповідно, якщо здатен, то чому активніше не вкладати зусиль, щоб досягнути

²⁸ Контрагент — це фізична або юридична особа, яка виступає однією зі сторін угоди, укладеної підприємцем. Контрагентом зазвичай називають підрядника, постачальника, клієнта і покупця.

ліпшого результату, отримати більшу винагороду?. Керівник повинен словом і ділом довести можливість прогресу, добробуту і щастя загалом організації (підприємства, колективу, держави) та кожного її учасника.

Однак завжди є перешкоди, які стримують або, взагалі, унеможливають успіх керівника та команди. Зазвичай це також риси характеру, ціннісно-психологічні переконання та орієнтації керівника. Психологи, соціологи та бізнес-викладачі зокрема виділяють такі помилки керівника:

1. Бажання отримати вищу заробітну плату (винагороду) і мати особистий комфорт. Це перша ознака керівників-невдах. Дуже часто їхньою метою є не досягнення цілей, а отримання грошей при скромних успіхах, а то і при відсутності таких.

2. Невдаха-керівник дуже боляче переживає відсутність символів своєї влади: робочого стола, кабінету, автомобіля, навіть таблички на дверях. Звичайно, відповідно до статусу керівника все це повинно бути, але, коли він боляче переживає, що немає, наприклад, таблички на дверях з його іменем, — це поганий знак. Для такого керівника, зовнішні атрибути відтіснили на другий план головне — знання, вміння керувати людьми, справу, якій він служить.

3. Керівник-невдаха піклується перш за все за свою особу. Керівник, який в своїй діяльності розвивається, досягає мети, думає в першу чергу про своїх підлеглих, турбується про них, сприяє їхньому кар'єрному зростанню.

4. Поганий керівник схильний до самоізоляції. Якщо людина лише думає про себе, втрачає зв'язок з підлеглими, вона втрачає і інформацію про те, що цікавить його підлеглих, які настрої, зміни в їх поведінці, які їх міжособистісні стосунки на роботі і поза нею.

5. Керівник-невдаха ховає свою некомпетентність за пихою, бундючністю. Його весь час переслідує страх, що підлегли в якусь хвилину побачать, що “а король — то голий!”

Дещо на інші причини невдалого керівництва людьми виділив американський педагог, письменник та оратор-мотиватор **Дейл Карнегі** (1888-1955). Він вважав, що основними помилками менеджера у спілкуванні з людьми є:

1. Невміння врахувати всі деталі в роботі колективу, організації, підрозділі. Виходячи з філософського принципу системності, для керівника є важливим охопити всі елементи взаємовідносин “управлінець, колектив, організація, підрозділ”. В кожній системі елементи пов'язані між собою таким чином, що в певних умовах одні зв'язки в ній виступають як головні, в інших — як другорядні, а то і третьорядні. Ігнорування цієї специфіки системи і, особливо в сфері людських стосунків спричиняє невдачі, розгубленість, а в кінцевому результаті викликає фрустрації як керівника, так і його підлеглих.

2. Нездатність виконання справи, яку здійснюють інші співробітники. Добрим керівником є той, який може замінити в разі необхідності більшість своїх співробітників чи підлеглих. Звичайно, це не означає, що в умовах поділу праці він мусить володіти справою так, як той, хто спеціалізується у ній, але знати основи її йому необхідно.

3. Очікування винагороди не за реалізацію знань, а за знання. В умовах ринку винагороджується суб'єкт тих знань, які реалізуються, матеріалізуються, дають конкретні результати, формують прибуток підприємства.

4. Страх конкуренції з боку підлеглих. У керівників-невдах притаманна риса найму таких кадрів, які будуть претендувати на його місце. Особливо це було характерно для вищих навчальних закладів, на заводах, фабриках, в партійних органах. З встановленням ринкових відносин ситуація значно змінилась. Успішний керівник,

навпаки, все робить для того, щоб підібрати найбільш підготовлених помічників, знання і досвід яких, помножений на старанність в праці, принесе розквіт фірмі, організації.

5. Егоїзм керівника.

6. Невитриманість. Коли в організації керівник не вміє стримувати себе, пошана до нього, як правило, знижується, в колективі зростає напруга, нервозність, що негативно впливає на результати роботи.

7. Авторитарність в управлінні. Керівник-невдаха намагається виконувати свої розпорядження силою авторитету, з часом може перейти до насильства. Шануючий себе управлінець не застосовує силових дій в наказових формах. І справа не тільки в тому, що демонстративне вивищення себе над іншими аморальне по своїй суті. Авторитарне управління тримає організацію як ціле зовнішньо. Таке управління перетворює її в конгломерат внутрішньо роз'єднаних людей.

8. Хизування знаннями. Іноді керівник для здійснення своїх позицій, самоствердження намагається приголомшити своїх підлеглих знаннями, професіоналізмом. Звичайно, нічого немає поганого в тому, що керівник знає більше, ніж його підлеглі, адже так і повинно бути. Недопустимо, коли знання використовуються як засіб приниження інших, як закамурфльована спроба довести їх меншовартість.

Філософ стародавнього Китаю Лао-Цзи вчив, що досконало мудра людина “не прославляє себе, тому і має заслужену славу; вона не звеличує себе, тому і є старшою серед інших”.

Управління людьми — велике мистецтвом, яке формується на досконалому знанні філософії, педагогіки, психології, соціології. Спеціальність менеджера є квінтесенцією знань дійсності у всій їх багатоманітності, вміння людини виділити необхідне саме “тепер”, саме “це” в палітрі філософського відношення “Я і Світ”.

Етичний кодекс керівника згідно Н. Хілла:

1. Я вірю у Золоте Правило (правило “бумеранга”) як основу людської поведінки; тому я ніколи не вчиню по відношенню до іншого так, як не хотів би, щоб вчинили зі мною.

2. Я буду чесний, аж до найдрібніших деталей, у всіх своїх взаєминах з іншими людьми, і не лише через своє бажання бути справедливим і чесним, а тому, що прагнення чесності проникне в мою підсвідомість і надасть моему характеру необхідних якостей.

3. Я пробачу тих, хто несправедливий щодо мене, не думаючи про те, чи заслуговують вони на це, тому що я розумію закон, згідно з яким таке прощення зміцнює мій характер і усуває в підсвідомості наслідки моїх власних провин.

4. Я завжди буду справедливий, великодушний і чесний по відношенню до інших, навіть якщо знатиму, що мої дії залишаться непоміченими і невинагородженими, тому що розумію і маю намір використати закон, згідно з яким характер людини є сумою її дій і вчинків.

5. Час, який можна було б витратити на викриття слабкостей та недоліків інших людей, я з більшою користю витрачу на виявлення та виправлення власних недоліків.

6. Я ніколи не ганьбитиму інших людей, яким би заслуженим не видавався осуд, тому що не хочу закріплювати у своїй підсвідомості деструктивні навіювання.

7. Я визнаю силу думки як канал зв'язку мого мозку з універсальним океаном думки; я не пускатиму в цей океан деструктивні думки, щоб вони не отруїли свідомість інших людей.

8. Я придушу звичайну людську схильність до ненависті, заздрості, егоїзму, ревнощів, злості, песимізму, сумніву та страху; бо вірю, що це насіння, з якого виростають найбільші біди світу.

9. Коли моя свідомість не зайнята думками, пов'язаними з досягненням моєї певної головної мети в житті, я свідомо заповню його думками про хоробрість, віру в себе, доброї волі по відношенню до інших, доброту, вірність, любов до істини і справедливості, тому що вірю: це насіння, з якого зростає все найкраще.

10. Я розумію, що пасивна віра в розумність Золотого Правила не принесе добра ні мені, ні іншим; тому я активно застосовуватиму універсальне правило добра у всіх своїх взаєминах з іншими людьми.

11. Я розумію закон, згідно з яким усі мої дії та думки відображаються у моєму характері; тому я ретельно стежитиму за всім, що у дзеркалі моєї душі.

12. Я розумію, що щастя можливе, тільки коли допомагаєш іншим; жоден добрий вчинок не залишається без нагороди, навіть якщо нагорода непряма; тому я за першої ж нагоди намагатимуся допомагати іншим.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть головні риси характеру керівника, які визначають його успіх.
2. Які принципи, правила, закони забезпечують успіх керівника згідно Наполеона Хілла?
3. Які типові помилки поведінки керівника?
4. Які негативні риси характеру призводять до невдачі керівництва згідно Дейла Карнегі?
5. Назвіть етичні норми згідно Наполеона Хілла, у дусі яких повинно здійснювати керівництво колективом, фірмою, організацією, державою.

5. Теми рефератів, доповідей, презентацій.

1. Бізнес як “життєвий світ” підприємця.
2. Бізнес, проблемні ситуації, свобода і відповідальність підприємця.
3. Виникнення та еволюція поняття “підприємництво”.
4. Головні функції підприємництва.
5. Дилема “економічна ефективність – соціальна справедливість” в неолібералізмі.
6. Динаміка бізнесу та її вплив на зміну пріоритетів суспільного розвитку.
7. Екзистенціальна онтологія людського буття як проблема бізнесу.
8. Економічна свобода – основна передумова розвитку підприємництва.
9. Економічний лібералізм як цивілізаційна цінність.
10. Зміст і соціальні наслідки для бізнесової діяльності комп’ютерної революції.
11. Ідеї прагматизму в діяльності видатних бізнесменів сучасності.
12. Історичний досвід розвитку підприємництва.
13. Конкуренція як засіб реалізації підприємництва.
14. Культура як чинник цивілізованих ринкових відносин.
15. Мотиваційні аспекти життєдіяльності бізнесмена.
16. Мотиваційно-сміслова компонента бізнесу.
17. Основні права, обов’язки та відповідальність підприємця.
18. Особистісний вимір прагматизму У. Джемса.
19. Особистість менеджера.
20. Особливості екзистенціального менеджменту.
21. Підприємець – ключова фігура ринкової економіки.
22. Підприємництво в епоху Середньовіччя. Економіка і церква.
23. Поняття “постіндустріального” суспільства. Сучасні футурологічні концепції.
24. Поняття досвіду та інструментальне значення концептуальних побудов у прагматизмі Дж. Дьюї.
25. Прагматизм як філософське узагальнення духу підприємництва.
26. Прагматичне тлумачення успіху як інтегральної характеристики діяльності.
27. Причини невдачі в бізнесі.
28. Проблема взаємозв’язку культури і ринкових відносин.
29. Проблема ринкової економіки і тоталітаризму в концепції Ф. фон Хайека.
30. Протестантське обґрунтування нової філософії праці в епоху Відродження.
31. Ринковий потенціал української культури.
32. Світоглядні установки бізнесмена.
33. Слабкі сторони, які присутні керівникам (підприємцям).
34. Становлення вільного підприємництва в античну епоху.
35. Сутність і особливості феноменології.
36. Сутність і соціальний смисл екзистенціалізму.
37. Сутність культури. Сучасні типології філософського розуміння культури.
38. Сутність та структура економічної власності.
39. Сутність фанк-бізнесу.
40. Теорія “сумніву – віри” і “принцип Пірса”. Проблема істини.
41. Феномен “інформаційної” економіки і формування нових парадигм досліджень в галузі бізнесу.
42. Філософія успіху керівника.
43. Філософський раціоналізм як світоглядно-методологічна основа цивілізованих ринкових відносин.
44. Філософсько-методологічний аналіз технології прийняття рішень у підприємстві.
45. Філософсько-світоглядні засади теорії економічного лібералізму А. Сміта.
46. Характерні особливості особистості бізнесмена.
47. Шляхи досягнення матеріального благополуччя.

6. Рекомендована література та використані джерела.

1. Аквинский Ф. Сумма теологии. М.: АСТ, 2019. – 322 с.
2. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогрецької В. Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
3. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
4. Бэкон Ф. Новый Органон. – М.: Рипол Классик, 2019. – 364 с.
5. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Р. Димерець та ін.; наук. ред. Т. Польська. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.
6. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / пер. В. Андрушко, С. Гатальська. – К.: Тандем, 2001. – 101 с.
7. Камю А. Бунтующий человек. – М.: Изд-во полит, лит-ры, 1990. – 415 с.
8. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковський. – К.: Юніверс, 2000. – 502 с.
9. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. – Минск: Попурри, 2011. – 352 с.
10. Кун Т. Структура наукових революцій / пер. О. Васильєв. – К.: Port-Royal, 2001. – 226 с.
11. Локк Д. Розвідка про людське розуміння : у 4-х кн. / Д. Локк ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Х.: Акта, 2002. – Кн. 1. – Х., 2002. – 152 с.
12. Локк Джон. Розвідка про людське розуміння: у 4-х кн. / Д. Локк ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Х.: Акта, 2002. Кн. 3 : Про слова. – Х., 2002. – 248 с.
13. Лукрецій Т. К. Про природу речей / Пер. з латин. А. Содомора. – К.: Дніпро, 1988. – 192 с.
14. Мак'явеллі Н. Державець / Пер. Є. Тарнавський. – Харків: Фоліо, 2019. – 128 с.
15. Мор Т. Утопія; Кампанелла Томмазо. Місто Сонця. – Київ: Дніпро, 1988. – 207 с.
16. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / пер. А. Онишко, П. Тарашу. – К.: Основи, 2003. – 437 с.
17. Платон. Апологія Сократа. Діалоги / пер., прим. Й.Кобів. – Харків : Фоліо, 2017. – 407 с.
18. Платон. Бенкет / перекл. з давньогрецької і коментарі У. Головач. – Львів: Видавництво УКУ, 2005. – 220 с.
19. Платон. Діалоги. – К.: Основи, 1995. – 394 с.
20. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Київ : Основи, 1994. – Т. 2 : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та його послідовники / пер. з англ. О. Буценко. – 1994. – 494 с.
21. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Київ : Основи, 1994. – Т. 1 : У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленко. – 1994. – 444 с.
22. Рассел Б. Історія західної філософії. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
23. Рассел Б. Человеческое познание, его сфера и границы / Б. А. Рассел ; пер. с англ. Н. В. Воробьев. – К.: Ника-Центр ; М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 560 с.
24. Сартр Ж-П. Буття і ніщо : нарис феноменологічної онтології / Ж. Сартр ; пер. В. Лях, П. Тарашук. – К.: Основи, 2001. – 855 с.
25. Утопический роман XVI-XVII веков: Томас Мор. Утопия; Кампанелла. Город Солнца; Бэкон Френсис. Новая Атлантида; Сирано де Бержерак. Государства Луны; Дени Верас. История Севарамбов. – Москва: Художественная литература, 1971. – 513 с.

26. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Тарашука. – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – 478 с.
27. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. – 284 с.
28. Фуко М. Археологія знання / пер. з фр. В. Шовкун; ред. М. Москаленко. – К. : Основи, 2003. – 325 с.
29. Фуко М. Герменевтика суб'єкта. Курс лекцій, прочитаних в Колледже де Франс в 1981 – 1982 гг. / пер. с фр. – СПб. : Наука, 2007. – 677 с.
30. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / пер. с фр. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 576 с.
31. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. – М. : АСТ; ЛЮКС, 2004. – 349 с.
32. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Том 1. Правила та порядок. – К.: Сфера, 1999. – 196 с.
33. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Том 2. Міраж соціальної справедливості. – К.: Сфера, 1999. – 200 с.
34. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Том 3. Політичний устрій вільного народу. – К.: Сфера, 2000. – 252 с.
35. Шейко В. С. Філософські основи менеджменту і бізнесу: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – 111 с.
36. Шеллинг Ф. В. Система трансцендентального ідеалізму. – Ленінград: ОГІЗ СОЦЭКГІЗ, 1936. – 480 с.
37. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М: Республика, 1992. – 448 с.
38. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / пер. с нем. К. Свасьяна. – Т. 1 : Гештальт и действительность. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.
39. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 526 с.
27. Шейко В. С. Філософські основи менеджменту і бізнесу: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – 111 с.